

3.

Kambodža: kraupių nusikaltimų šalyje

Mes privalome sukurti gryną ir tobulą
Partijos istorijos įvaizdį.

*Pol Potas*¹

Mao Zedongo ir Pol Poto giminystės ryšys akivaizdus. Bet čia kalbėsime apie pirmąjį iš paradoksų, dėl kurių šį raudonųjų khmerų revoliucijos mirties sukūrį taip sunku analizuoti ir dar sunkiau suprasti: Kambodžos tironas, būdamas neabejotina vidutinybė, tėra blanki įspūdingo ir išsilavinusio Pekino autokrato kopija. Autokrato, sugebėjusio galų gale pačioje gausiausioje gyventojų skaičiumi pasaulio šalyje be niekieno pagalbos iš šalies sukurti santvarką, kurios gyvybingumas dar neišseko. Priešingai, kultūrinė revoliucija ir Didysis šuolis galėtų atrodyti nelabai vykę mėginimai pasirengti tam, kas galbūt pasiliks visiems laikams kaip plano pačiu radikaliausiu būdu transformuoti visuomenę juodrašti: pritaikyti integruotą komunizmą *tuojau pat*, be ilgo pereinamojo laikotarpio, kuris, rodos, sudarė marksistinės-lenininės dogmos neatskiriamą dalį. O pakeitus šalies pinigus, mažiausiai per dvejus metus užbaigus kolektyvizaciją, panaikinus socialinius skirtumus, visiškai suardžius privatinių, intelektualų, komersantų sluoksnius, tūkstantmetę kaimo ir miesto antagonizmo problemą išsprendus sunaikinant miestus per vieną savaitę... belieka labai panorėti, ir rojus nusileis iš dangaus į žemę. Pol Potas, be abejo, tikėjo, kad šitokiu būdu jis iškils dar aukščiau nei šlovingieji protėviai - Marxas, Leninas, Stalinas, Mao Zedongas - ir kad XXI amžiaus revoliucija kalbės khmeriškai, kaip XX amžiaus revoliucija kalbėjo rusiškai, vėliau - kiniškai.

¹ Cit. iš Michael Vickery, *Cambodia 1975-1982*, Boston, South End, 1984, p. 148

Deja, raudonųjų khmerų² pėdos, kurias jie paliko istorijoje, visos pasrūvusios krauju. Pakanka susipažinti su gausia bibliografija apie šią baisiausią patirtį, ar tai būtų išlikusių gyvų liudijimai, ar mokslininkų tyrimai, ir įsitikinsime, kad čia iš tikrųjų kalbama apie represijas. Vienintelis klausimas, regis, kiltų: kodėl, kaip gali dėtis šitokie siaubingi dalykai? Kambodžos komunizmas³ ir pralenkia visus kitus, ir nuo jų skiriasi. Priklausomai nuo to, kurį iš šių žodžių labiau pabrėšime, išryškės arba tai, kad Kambodžos komunizmas yra baisiausias, kraštutinis, nesuvokiamas atvejis ir trumapas jo valdžios laikotarpis (treji metai ir aštuoni mėnesiai) tą įkūnija, arba kad jis tėra kai kurių pagrindinių komunistinio fenomeno bruožų groteskiška, bet daug ką atskleidžianti karikatūra. Klausimas tebėra atviras, ar ne todėl, kad raudonųjų khmerų vadovai, vengiantys žodinių ir raštinukų pareiškimų, iki šiolei tebėra mums labai mažai pažįstami, o prityrusių jų patarėjų - vietnamiečių ir kinų - archyvai vis dar neprieinami.

Vis dėlto dosjė yra didžiulė: Kambodža paskutinė įvedė komunizmą ir pirmoji jo atsisakė (1979), bent jau jo radikaliausios formos. O po jo atėjusi keista „liaudies demokratija“, kuri truko visą Vietnamo karinės okupacijos dešimtmetį, surado sau beveik unikalų (dėl ankstesnių traumų socializmas buvo per daug nuvertintas) ideologinį pagrįm-

² Patsai jų pavadinimas (kurio jie visą laiką nepripažino) svetimos kilmės: jį sugalvojo Sihanukas pirmųjų *guérilla* (partizaninių karų) metu septintojo dešimtmečio pabaigoje. Mes verčiau juos vadinsime šiuo vardu, užuot sakę „polpotininkai“ (beje, dažnesnį Kambodžoje), kuris pernelyg personalizuoja, rodos, tokį daugiau kolegialų vadovavimą; jis taip pat padeda išsisukti nuo atsakomybės vadovams, tokiems kaip leng Sary arba Khieu Samphanas, apie kuriuos jau vien pats faktas, kad jie išvengė 1975-1979 m. valymų, liudija, kad jie buvo mažų mažiausiai ratifikavę baisiausius nusikaltimus.

³ Mes vadinsime „Kambodžos“ norėdami pažymėti visa tai, kas liečia Kambodžą, o „khmerų“, - visa tai, kas susiję su gausiausia šalies etnine mažuma, kurioje grupės, minimos toliau, iki 1970 m. sudarė mažiausiai 15% visų gyventojų. Tačiau dėl etninio nacionalizmo valdžios, kurios Pnompenyje keitė viena kitą, buvo linkusios pakeisti žodį „khmerų“ žodžiu „kambodžiečių“. O dėl „Kampučijos“, nuo 1975 iki 1991 m. oficialaus šalies pavadinimo, tai čia paprasčiausiai suprancūzintas khmerų žodžio „Kambodžia“ tarimas; pats terminas kilęs iš sanskrito.

dą, pasmerkdamą „genocidinę Pol Poto - leng Sary kliką“⁴. Aukos (dalinai pasitraukusios į užsienį) buvo raginamos kalbėti (ir jos nesivaržydamos tą darė, kai jų buvo prašoma), o mokslininkai skatunami dirbti (nuo 1992 m.). Pliuralistinės politinės santvarkos⁵ atkūrimas, kurį protegavo Jungtinės Tautos, ir JAV kongreso nutarimas skirti lėšas Jeilio universiteto programai „Kambodžos genocido tyrimas“ padidino galimybes išsiaiškinti šią problemą. Ir priešingai, kambodžiečių noras susitaikyti, paskutinius raudonuosius khmerus įtraukęs į politinį žaidimą, sukelia šalies elitui pavojingą amneziją (atminties praradimą): čia reikia prisiminti primygtinius reikalavimus uždaryti Genocido muziejų (buvusiame kalėjime) ir ekshumuotų, suverstų į krūvą palaikų užkasimą į bendrą duobę.

Taigi maždaug žinoma visa tai, ką patyrė kambodžiečiai 1975-1979 m. laikotarpiu, netgi jei dar lieka išsiaiškinti statistiką, vietos specifiką ir įvertinti painią Kampučijos komunistų partijos sprendimų priėmimo tvarką ir chronologiją. Šiaip ar taip, apie tai jau yra pakankamai žinių, kad pateisintume išankstinius François Ponchaud pavojaus signalus⁶, kurie, kaip ir ankstesni Simono Leys pagalbos šauksmai, taip trikdė kairiųjų intelektualų konformizmą, kad šie nepanoro jų išgirsti⁷. Palengva pripažinti autentiškais, iš dalies - Vietnamo komunistų dėka, „pasibaisėjimą keliantys pasakojimai“ apie raudonųjų khmerų sėjamą siaubą nemaža prisidėjo prie komunizmo ir Rytų marksizmo krizės. Žydais, kurie mobilizavo visas jėgas, kad pasaulis sužinotų, kas buvo *Shoah* (Holokaustas. - *Vert. past.*), pasekė kai kurie kambodžiečiai, kurie nieko nepaisydami bėgo ir liudijo, kad galėtų pasakyti pasauliui tiesą. Toks buvo jų tikslas ir stimu-

⁴ Įdomus faktas, tai buvo tie komunistai, kurie daugumos Vakarų komentatorių aki-vaizdoje išdrįso komunistinei santvarkai pritaikyti „genocido“ terminą.

⁵ Kuria verčia gerokai suabejoti 1997 m. valstybinis perversmas, organizuotas antrojo ministro pirmininko Hun Seno prieš 1993 m. laimėjusį rinkimus prinčą Ranariddhą.

⁶ *Cambodge, année zéro*, Paris, Julliard, 1977.

⁷ O buvo ir prieštarų parodymų, raminančių ir melagingų: pvz., žr. Jérôme et Jocelyne Steinbach, *Cambodge, l'autre sourire*, Paris, Éditions sociales, 1976.

las, - visų jų tvirtybė davė savo vaisių. Visa žmonija turi perimti iš jų fakelą, kurį, pvz., nešė Pin Yathay, ištisą mėnesį klaidžiojęs džiunglėse, vienas, išbadėjęs, kad galėtų „paliudyti apie Kambodžos genocidą, aprašyti visa tai, ką mes patyrėme, papasakoti, kaip šalta buvo planuojama keletu milijonų vyrų, senių, moterų ir vaikų mirtis... Kaip buvo nusiaubtas visas kraštas, grįžęs vėl į priešistorinius laikus, ir kankinami gyventojai... Aš norėjau gyventi tam, kad maldaučiau pasaulį padėti išlikusiems gyviems išvengti totalinio išnaikinimo“^{8 9}.

Siaubo spiralė

Blaiviai mąstantys kambodžiečiai, nepaisant savo įtaraus nacionalizmo, pripažįsta, kad jų šalis iš esmės buvo savo pačios auka: mažos grupelės idealistų, tapusių žudikais, ir tradiciškai tragiškai bejėgio elito auka. Bet toks „kokteilis“ ne taip jau retai pasitaiko Azijoje ar kur nors kitur ir tik retai kada prieinama iki revoliucijos. Taip kaip čia, kur geografinės padėties (ilga siena su Vietnamu ir Laosu) ir istorinės konjunktūros (Vietnamo karas, įsibėgėjęs 1964 m.) susidūrimas turėjo lemiamą reikšmę.

Pilietinis karas (1970-1975)⁹

Khmerų karalystei, nuo 1863 m. prancūzų protektoratui, beveik pavyko išvengti karo Indokinijoje (1946-1954). Kai prasidėjo su Vietnamu susijusio partizaninio judėjimo formavimas, 1953 m. karalius Sihanukas sugebėjo stoti į taikų, gerų santykių su Paryžiumi lengvi-

⁸ Pin Yathay, *L'Utopie meurtrière: un rescapé du génocide cambodgien témoigne*, Bruxelles, Complexe, 1989, p. 321.

⁹ Apie Demokratinės Kampučijos (oficialus raudonųjų khmerų valstybės pavadinimas) pogromus geriausi neseniai parašyti darbai yra: David P. Chandler, *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Révolution since 1945*, New Haven, Yale University Press, 1991; ir Marie-Alexandrine Martin, *Le Mal cambodgien: histoire d'une société traditionnelle face à ses leaders politiques, 1946-1987*, Paris, Hachette, 1989.

namą „žygį dėl nepriklausomybės“, kuris, apvainikuotas sėkme, aplenkė kairiųjų pažiūrų priešininką. Bet, prasidėjus susirėmimams tarp Vietnamo komunistų ir JAV, subtilus politinis žaidimas, kuriuo princas pamėgino išsaugoti Kambodžos neutralitetą, sukėlė kuo toliau, tuo didesnę užsienio nepasitikėjimą juo ir nesupratimą savo šalies viduje.

1970 m. kovą jo vyriausybė ir Asamblėja, palaimintos Amerikos slaptųjų tarnybų (bet, regis, jos pačios to neorganizavo), nuverčia princą nuo sosto. Tas nepastūmėjo visos šalies į karą, išskyrus baisius pogromus prieš vietnamiečių mažumas (apie 450 000 žmonių, kurių du trečdaliai turėjo pasitraukti į Pietų Vietnamą), komunistinio Vietnamo atstovybių deginimus ir pagaliau ultimatumą (visai beprasmi) „užsienio armijai“ išeiti iš šalies. Hanojus, kuris staiga apsižiūrėjo nebeturįs kito sąjungininko Kambodžoje, tik raudonuosius khmerus, nusprendė juos palaikyti (ginklais, patarėjais, kariniu parengimu Vietname). Hanojus laukė, kada galės raudonųjų khmerų, tiksliau, Sihanuko, pažeminto ir pasiruošusio sąjungai su vakarykščiu pikčiausiu savo priešu, vardu okupuoti didžiąją šalies dalį. Vietiniai komunistai, patarti Pekino ir Hanojaus, pasiskubino jam po kojomis patiesti raudoną kilimą, bet neužleido nė menkiausios vietos šalies vidaus priešinio kontrolėje. Komunistai, formaliai - „rojalistai“, sukilo prieš gana formalią Khmerų respubliką¹⁰. Ši, turinti mažesnę karinį pajėgumą nei Šiaurės Vietnamas ir nesugebanti pasinaudoti dideliu Sihanuko nepopuliarumu viduriniuose miestiečių ir intelektualų sluoksniuose, gavo labai greitai prašyti amerikiečių pagalbos (bombardavimu, kariniais patarėjais) ir susitaikyti su beprasme Pietų Vietnamo sausumos pajėgų intervencija.

Po Chenla II operacijos katastrofiško žlugimo, kai 1972 m. pradžioje žuvo geriausi respublikos armijos daliniai, karas virto nesibai giančia agonija, nuolatos siaurėjo ratas apie pagrindines, maistu avialinių aprūpinamas, miestų zonas, kuo toliau, tuo sunkiau galinčias palaikyti ryšį su kitomis zonomis, vien tik avialinijomis. Bet arier-

¹⁰ Kuriai vadovavo generolas (o netrukus ir maršalas) Lon Nolas.

gardo mūšiai vis vien buvo destruktivūs, nešantys mirtį, o ypač destabilizuojantys gyventojus, kurie, skirtingai nuo vietnamiečių, nieko panašaus niekadoms nebuvo patyrę. Amerikiečių bombonešiai numetė mūšio zonos 540 000 tonų sprogmenų, pusę jų - šeši mėnesiai po Kongreso uždraudimo juos panaudoti (1973 m. rugpjūtį). Bombardavimai sulėtino raudonųjų khmerų skverbimąsi, bet paliko jiems kaimuose daugybę rekrutų, apimtų neapykantos JAV; respublikos padėtį dar labiau destabilizavo masiniai bėglių antplūdžiai į miestus (be abejonės, trečdalis iš aštuonių milijonų Kambodžos gyventojų¹¹), vėliau tai padėjo raudoniesiems khmerams pagrįsti miestų gyventojų evakuaciją ir leido nugalėtojams paskleisti didelį melą, svarų jų propagandos argumentą: „Mes nugalėjome pačią stipriausią pasaulio valstybę, taigi mes pergalingai sutriuškinsime bet kokį vietnamiečių pasipriešinimą“ ir t. t.¹²

1975 m. balandžio 17 d. Pnompenio ir paskutinių respublikos miestų užkariavimas nebuvo staigmena, net ir pralaimėjusiems beveik palengvėjo: buvo manoma, kad nieko negali būti blogiau už šį žiaurų ir nereikalingą karą. Ir vis dėlto... Raudonieji khmerai nelaukė savo pergalės, kad parodytų stulbinantį išradingumą pačioms kraštutiniausioms priemonėms ir žiaurumams. Kuo toliau šalis buvo „laisvinama“, tuo daugiau joje atsirado „perauklėjimo centrų“, vis mažiau ir mažiau tesiskiriančių nuo „įkalinimo centrų“, iš principo skirtų labiausiai užkietėjusiems „kriminaliniams nusikaltėliams“. Be abejonės, iš pradžių jie buvo įkurti pagal šeštojo dešimtmečio Vietmino kalinių stovyklų modelį ir daugiausia skirti Lon Nolo armijos kariškiams. Nė į galvą neatejo čia taikyti Ženevos konvencijas - juk respublikos piliečiai buvo laikomi ne kariškiais, o išdavikais. Tačiau Vietname nebuvo iš anksto planuojamos kalinamųjų, nei prancūzų, nei vietinių

¹¹ Plg. David P. Chandler, *Pol Pot: frère numéro un*, Paris, Plon, 1993 (orig. - anglų k., 1992), p. 142, 162-163 ir 166-167; ir Ben Kieman, *The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer rouge, 1975-1979*, New Haven, Yale University Press, 1996, p. 20-25.

¹² Plg. pvz., Haing Ngor, *Une odyssee cambodgienne* (parašyta Rogerio Warnerio), Paris, Fixot-Filipacchi, 1988 (orig. anglų k., 1987), p. 105-106.

gyventojų, žudynės. O Kambodžoje, priešingai, įsigali griežtesnis režimas ir, regis, nuo pat pradžios buvo nuspręsta, kad pati normaliausia bet kokio kalinio dalia yra mirtis. Paimkime Henri Locardo¹³ tirtą pavzdį. Didelė stovykla, tūkstančio su viršum kalinių, įsteigta 1971 ar 1972 m. Joje uždaryti ne tik kareiviai - priešai, bet ir jų šeimos (tikros ir tariamos), įskaitant vaikus, ir dar budistų vienuoliai, „itartini“ keliautojai ir t.t. Nežmoniškas elgesys, badas ir ligos greitai pribaugia didžiąją dalį kalinių ir *visus* vaikus. Dažnos egzekucijos - iki trisdešimties per vieną vakarą¹⁴.

Kiti šaltiniai mus informuoja apie dešimtis tūkstančių išžudytų žmonių per buvusios karališkosios sostinės Oudongo paėmimą 1974 m.¹⁵

O nuo 1973 m. prasidėjo masinės civilių gyventojų deportacijos: apie 14 000 buvo perkelta iš Takeo provincijos į Vietnamo pasienio zonas, bet daugelis pabėgo Pnompenio linkui. Nepavykus mėginimui užimti Kompong Chamą, tūkstančiai šio miesto gyventojų buvo priversti sekti paskui besitraukiančius khmerus¹⁶. Iš Kratijsės, pirmo svarbesnio užkariauto miestelio, buvo išvaryti visi gyventojai. 1973 m. buvo lemiamas momentas išsivaduojant iš Šiaurės Vietnamo globos: pasipiktinęs Kambodžos komunistų partijos atsisakymu dalyvauti derybose amerikiečių išvykimo klausimu (Paryžiaus sutartis, 1973 m. sausis), jis labai sumažino savo pagalbą Kambodžai. Negana to, Vietnamo spaudimas taip sumažėjo, kad Pol Poto¹⁷ komanda įsidrąsino pradėti fiziškai

¹³ Henri Locard, *Tramkâk District in the Grip of the Khmer rouge*, pranešimas kolokviume *Cambodia: Power, Myth and Memory*, Université Monash, 1996 m. gruodis, p. 26-33.

¹⁴ Dėl juos apsėdusios paslaptinumo manijos raudonieji khmerai egzekucijas vykdė visada vakarais.

¹⁵ Chandler (1993), *op. cit.*, past. 28, p. 308; Kieman, *op. cit.*, p. 108.

¹⁶ *Ibid.*, p. 167.

¹⁷ Dar grįšime prie „brolio numeris pirmas“; kiti svarbiausi vadovai tuo metu yra Hou Younas, Hu Nimas, Khieu Samphanas („legali“ komunistų partijos Pnompenyje vitrina ik, 1967 m visi buvę ministrai) ir pasitraukę į partizaninį karą nuo 1963 m. - Nuon Chea, Sao Phimas, Son Senas, Vorn Vėtąs, leng Sary ir Saloth Saro (kitaip vadinamo Pol Potu) žmonos seserys leng Thirith ir Khieu Ponnary. Vos prieš keletą metų jie visi priklausė tai, pačiai, kartai, gimusiai trečiojo dešimtmečio pabaigoje.

naikinti išlikusius gyvus ir grįžusius į Kambodžą „Vietmino khmerus“, buvusius antiprancūziškus rezistentus (apie vieną tūkstantį), išvykusius į Hanojų po Ženevos (1955 m.) sutarčių pasirašymo¹⁸. Savo patirtimi, ryšiais su Vietnamo komunistų partija jie sudarė alternatyvą esamiems vadovams, daugiausia atėjusiems į komunizmą po Indokinijos karo ar grįžimo iš Prancūzijos, kur tada jie mokėsi ir savo kaip kovotojų gyvenimą dažnai pradėdavo prancūzų komunistų partijoje¹⁹. Dabar perrašydami istoriją, raudonieji khmerai primeta Kambodžos komunistų partijos, įkurtos 1960 m., o ne tos, kuri buvo įkurta 1951 m. remiantis Indokinijos komunistų partija, dogmas, perimtas Ho Chi Minho ir orientuotas į Vietnamą. Tikslas - 1951 metų partijos įkūrėjų istorinio legitimumo panaikinimas ir savo partijos paskelbimas lygia Vietnamo komunistų partijai. Pirmieji rimti nesutarimai tarp Vietnamo armijos ir raudonųjų khmerų, regis, buvo pastebėti jau 1973 m.²⁰

Gyventojų deportacijos ir suskaidymas (1975-1979)

Tuo pat po pergalės sekęs visiškasis Pnompenio ištuštinimas²¹ sukretė tiek jo gyventojus, tiek pasaulinę opinią, visi pirmą kartą suvokė, kad Kambodžoje vyksta nepaprasti įvykiai, netgi jei Pnompenio gyventojai dar mėgino patikėti savo naujųjų šeiminių pasiūlymams: atseit reikia apsaugoti gyventojus nuo amerikiečių bombardavimų, aprūpinti juos maisto produktais. Miestų evakavimas, kuris galbūt istorijoje liks kaip režimo „parašas“, buvo nepaprastas

¹⁸ Kieman, *op. cit.*, p. 108.

¹⁹ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 63-64.

²⁰ Serge Thion, *Chronology of Khmer Communism, 1940-1982*, kn. David P. Chandler & Ben Kieman, *Révolution and its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays*, New Haven, Yale University Southeast Asia Studies, 1983, p. 301-302.

²¹ Pasirodo, ši priemonė buvo numatyta 1975 m. sausį, tuo pat metu, kada atsisakyta vietos pinigų, nors banknotai buvo ką tik išspausdinti. Vienintelis tam paprieštaravęs vadovas, autoritetingasis Hou Younas, buvęs Sihanouko ministras, vienas Kambodžos komunistų Partijos įkūrėjų, „dingo“; praėjus porai mėnesių vyko tam tikras valymas, kuris jau skelbė Pradžią kitiems valymams.

rodos, nekainavęs daug žmonių gyvybių: daugiau kalbama apie gana gerai besijaučiančius ir gerai besimaitinančius gyventojus, kurie su savimi galėjo išsinešti kažkiek atsargų (o ir išsikeisti maisto už tam tinkamus daiktus, pradedant auksu, papuošalais ir... doleriais)²². Tuomet jie dar nepatyrė sistemingų žiaurumų, nors „pavyzdžio dėlei“ nužudytų „užsispyrėlių“ arba gavusių mirties bausmę pralaimėjusių kareivių jau netrūko. Paprastai nebūdavo atimamas deportuojamų gyventojų turtas ir jų namai net nebūdavo apieškomi. Tiesioginės ar netiesioginės evakuacijos aukos - išvaryti iš ligoninių sužeistieji ar operuotieji, seniai arba pavieniai ligoniai; taip pat ir daug savižudybių, kartais - ištisomis šeimomis... - ko gero, aukų bus apie dešimtį tūkstančių²³ iš dviejų ar trijų milijonų sostinės gyventojų ir keletas šimtų tūkstančių iš kitų miestų (nuo 46 iki 54% visų gyventojų buvo išvaryti ant kelių²⁴). Tai - neišgydoma žaizda išlikusiųjų atmintyje. Jie buvo priversti palikti namus ir turtą mažiausiai per 24 valandas, dar apraminti šventvagišku melu²⁵, esą čia - „tik trims dienoms“, siaubo apimti žiūrėjo į tą žmonių srautą, kuriame buvo labai lengva prarasti, neretai visiems laikams, savo artimuosius. Juos varė nepalenkiami kareiviai (*yothea*), kurie niekad nesišypsodavo: iš tikrųjų rajono parinkimas priklausė nuo išvykimo vietos - ir vargas toms šeimoms, kurios tada būdavo išskirtos. Jie turėjo iškęsti žeminančias mirties ir nevilties scenas ir iš raudonųjų khmerų nesulaukė nė menkiausios pagalbos (maisto, slaugymo) per visą tremtį, kai kuriems trunkančią jau ištisas savaites.

Ši pirmoji deportacija sutapo su pirmuoju buvusių miesto zono gyventojų rūšiavimu prie kelių sankryžų. Jis buvo elementa-

²² Raudonieji khmerai netrukus panaikino khmerų pinigus. Tad gyventojai keisdami pinigus pripažino dolerio monopolį - tokių nelegalių keitimų retai, bet dar pasitaikydavo

²³ Kieman, *op. cit.*, p. 48.

²⁴ Marek Sliwinski, *Le Genocide khmer rouge: une analyse démographique*, Paris.

L'Harmattan, p. 30.

²⁵ Tas leidžia suprasti, jog kai kurie išvyko nieko nepasiėmę su savimi, ypač to, ką būtų galima išsikeisti juodojoje rinkoje, kuri vienintelė vėlesniais mėnesiais ir metais galėjo padėti išlikti gyvam.

rus ir, apskritai paėmus, deklaratyvus: gana nepaaiškinamas, bent jau tuo, kad nežinia kas laukė artimiausiame policijos poste²⁶, nes raudonieji khmerai buvo įsakę sunaikinti visus asmens dokumentus; tas leido daugybei buvusių valdininkų ar kariškių pakeisti savo asmenybę ir, jeigu bus dar lemta, išlikti gyviems²⁷. Prisidengus tuo pretekstu, kad norima eiti tarnauti naujai santvarkai sostinėje arba garbingai sutikti Sihanuką, įvardytą valstybės vadovą iki 1976 m., iš tikrųjų buvo siekiama atrinkti kuo daugiau vidutinio ir aukščiausio lygio valdininkų ir pirmiausia armijos kariškių. Daugelis jų buvo tuojau pat nužudyti arba netrukus žuvo kalėjime.

Silpnas raudonųjų khmerų aparatas dar nepajėgė suvaldyti miesto gyventojų srautų; 1975 m. šis aparatas išaugo iki 120 000 narių ir prijauniančiųjų (dauguma atvejų - naujų), iš kurių pusė - kariai. Dažnai evakuojamiesiems leisdavo įsikurti ten, kur jie norėjo (arba galėjo), tik su sąlyga, kad jie gautų kaimo galvos sutikimą. Kambodža - nei labai didelė, nei labai tankiai gyvenama šalis, ir beveik visi miestiečiai turėjo artimų giminių kaime: daugelis galėjo prisiglausti prie jų ir turėti daugiau šansų išlikti gyvi, bent jau iki kitos deportacijos (žr. žemiau). Apskritai viskas klostėsi ne per blogiausiai: pasitaikydavo, kad kaimiečiai net papjaudavo karvę evakuojamųjų garbei²⁸ ir dažnai padėdavo jiems įsikurti. Sprendžiant iš liudijimų galima pasakyti, kad iki santvarkos sužlugimo būta, bent jau gana dažnai, tiek savitarpio pagalbos arba mainų, tiek ir priešiško - ypač iš pradžių; nedaug fizinių išsityčiojimų naujokų „krikštynose“ ir spontaniškų nužudymų²⁹. Santykiai, rodos, buvo itin draugiški su Loeu khmerais (nuošalių rajonų etninė

²⁶ Reikia manyti, kad dogmatiškas priešiškus visam tam, kas parašyta nerevoliucijoje, arba perdirbtos į popierių cigaretėms), nustelbė visus kitus požūrius.

²⁷ Plg. Pin Yathay, *op. cit.*, p. 60-64; Haing Ngor, *op. cit.*, p. 102-103.

²⁸ Channo, Phnom Penh Post (toliau - PPP), 1995 m. balandžio 7 d., p. 5.

²⁹ Plg., pvz., Pin Yathay, *op. cit.*, p. 57, 94 ir 209-211.

mažuma³⁰). Tas faktas, kad pas juos raudonieji khmerai įsteigė savo pirmąsias bazes ir į juos ypač palankiai žiūrėjo valdžia, bent jau iki 1977 m., leidžia daryti išvadą, jog kitur dažnai auganti įtampa tarp naujųjų atvykėlių ir vietinių valstiečių kilo dėl didelių nepriteklių, kur vienam papildoma burna reiškė badą kitam. Tokia padėtis niekad neskatina altruizmo³¹ ...

Miestiečių antplūdis paralyžiavo kaimo gyvenimą, sutrikdė pušiausvyrą tarp išteklių ir suvartojimo: derlingose 5-ojo rajono (šiaurės vakaruose) ryžių plantacijose prie vietinių 170 000 gyventojų prisidėjo 210 000 atvykėlių³². Nėgana to, KKP padarė viską, kad sukiršintų *Pracheachon Chah* - senuosius, arba pagrindinius, gyventojus, kartais dar vadinamus „70“, nes jie buvo kontroliuojami raudonųjų khmerų nuo pat karo pradžios, - ir *Pracheachon Thmei* - naujuosius gyventojus, arba „75“, arba dar „balandžio 17“. KKP kursė „proletarų patriotų“ „klasinę neapykantą“ „imperialistų kapitalistų liokajams“. Ji nustatė išskirtinę teisę arba, dar tiksliau, vieni tik senieji, maža gyventojų dalis, turėjo kai kurias teises, iš pradžių - teisę dirbti privatų žemės sklypą, vėliau - teisę pavalgyti privalomoje valgykloje anksčiau ir geriau už kitus; ir papildomai kartais - teisę dalyvauti vienintelio kandidato „rinkimuose“. Tai kompleksiškas *apartheidas*: žmonės, priklausę skirtingoms kategorijoms, ne tik neturėjo teisės tuoktis, bet ir kalbėtis bei gyventi vienuose namuose; kiekviena gyventojų grupė buvo užregistruota skirtingame kaimo kvartale³³.

Kiekvienoje iš dviejų didelių gyventojų grupių vidiniai prieštaravimai vis didėjo. Senieji darė viską, kad „varginguosius valstiečius“ su priešintų su „žemvaldžiais“, „turtiniais valstiečiais“ ir buvusiais komersantais (netrukus kolektyvizacija tapo visuotinė). Naujieji, ne

³⁰ Usha Welaratna, *Beyond the Killing Fields: Voices of Nine Cambodian Survivors in America*, Stanford, Stanford University Press, 1993, p. 78.

³¹ Senujų / Naujųjų raportų pagrindinis aptarimas, ir. Kieman, *op. cit.*, p. 210-215

³² Kieman, *op. cit.*, p. 219.

³³ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 92.

valdininkai, visiški bemoksliai, buvo atskirti nuo buvusių valstybės tarnautojų ir intelektualų. Šių dviejų pastarųjų kategorijų likimas apskritai buvo nelaimingas: palengva ir kaskart giliau brendant į hierarchiją, jos abi buvo „valomos“, neretai tol, kol visiškai išnykdavo, o nuo 1978 m. prie jų dažnai būdavo priskiriamos ir moterys su vaikais.

Tačiau KKP vadovams nepakako beveik visiško Kambodžos gyventojų suvalstietinimo: nepraėjo nė keli mėnesiai nuo naujųjų įsikūrimo, ir labai didelė dalis jų turėjo vėl leisti į naujas deportacijos vietas, tik šį kartą neturėdami nė menkiausio balso; 1975 m. vien tik rugsėjį keletas šimtų tūkstančių žmonių pasitraukė iš Rytų ir Pietvakarių zonų į Šiaurės vakarus³⁴. Neretai trys ar keturios deportacijos seka viena paskui kitą, neskaitant „darbo brigadų“, į kurias įtraukiamas, kartais keliems be pertraukos mėnesiams, jaunimas ir neturintys mažamečių vaikų suaugusieji, kurie išvyksta dirbti toli nuo jiems priskirto gyventi kaimo. Tuo valdžia siekė keturių tikslų: sutrukdyti bet kokiam ilgai trunkančiam, politiškai pavojingam ryšiui tarp naujųjų ir senųjų, ir netgi tarp pačių naujųjų³⁵; „proletarizuoti“ pastaruosius, trukdant išsinešti skurdžią mantą³⁶ ir neleidžiant nuimti jų pačių pasėto derliaus; visiškai kontroliuoti gyventojų srautus, leidžiant pradėti menkai apgyvendintose, šalies periferijoje esančiose kalnų ir džiunglių vietovėse kapitalinius žemės darbus; pagaliau, be abejo, išnaikinti kuo daugiau „nereikalingų burnų“. Todėl naujos evakuacijos (kartais pėsčiomis, geriausiu atveju - vežimu arba sausakimšais ir lėtaeigiais traukiniais, kurių gali tekti laukti visą savaitę) tapo tikru išbandymu žmonėms, kuriuos nuo dabar pradėjo labai prastai maitinti ir kurių vaistų atsargos išseko.

³⁴ Kieman, *op. cit.*, p. 97.

³⁵ Pin Yathay mini sužlugusius pabėgimo arba maišto planus dėl staigaus gyventojų sujudimo.

³⁶ Kartais viskas baigdavosi tuo, kad iš asmeninių daiktų leisdavo pasiimti tik stiklainį ir šaukštą; žr. Charles H. Twining, *The Economy*, kn. Karl D. Jackson (sud.) *Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death*, Princeton, Princeton University Press, 1989, p. 121.

„Savanoriška“ migracija buvo ypač retas atvejis. Naujiesiems dažnai būdavo siūloma „grįžti į jų gimtąjį kaimą“ arba vykti į lengvesnę kooperatyvą, kur ne tokios kenksmingos sąlygos, geresnis maitinimas. Savanoriai (o dažnai ir didelis jų skaičius) visada likdavo apgauti ir atsidurdavo dar niuresnėje aplinkoje, kur dar labiau gresia mirtis. Pin Yathay, pats būdamas auka, šitaip iššifravo visą esmę: „Iš tikrųjų tai buvo psichologinė apklausa norint nustatyti individualius polinkius. [...] Šitaip miestietis parodydavo, kad dar nėra tų nereikalingų polinkių atskratęs. Ir patvirtindavo esąs reikalingas dar griežtesnio ideologinio gydymo kokiame nors kaime, kur gyvenimo sąlygos sunkios ir atšiaurios. Pasiskelbę savanoriais, mes patys atsisakydavome savęs. Tokiomis veiksmingomis priemonėmis raudonieji khmerai išaiškindavo pačius nepastoviausius, mažiausiai patenkintus savo likimu žmones“³⁷.

Didžiųjų valymų ir žudynių metas (1976-1979)

Viskas vyksta taip, kad rūšiuojanti ir naikinti visuomenei priemesta beprotybė pamažėle pasiekia ir valdžios viršūnę. Matėme, kad „provietnamietiška“ nusiteikę asmenys ir Hou Younas buvo iš anksto pašalinti; 1975 m. gruodį buvo prisiminti „karališkosios vyriausybės“ diplomatai, kurie ne visi buvo komunistai, ir visi, išskyrus du, kankinami, vėliau jiems įvykdyta mirties bausmė³⁸. Bet Kambodžos komunistų partijoje, kuri, regis, niekada nežinojo, kas yra reguliari veikla, nuolat kildavo įtarinėjimų išdavystė dėl gana plačios skirtingų zonų autonomijos (todėl armija susivienijo tik po balandžio 17 d.), vėliau - dėl akivaizdaus ekonomikos žlugimo, dar vėliau, pradedant 1978 m., - dėl lengvai laimėtų vietnamiečių kontraktų pasienyje.

1976 m. rugsėjį areštavus Keo Meas, kuris KKP hierarchijoje buvo „Nr. 6“, partija pasijuto tarsi nuolatos sparčiau graužiama iš vidaus. Niekada nebuvo jokių teismų ar netgi aiškių kaltinimų, o visi

³⁷ Pin Yathay, *op cit.*, p. 120.

³⁸ Julio Jeldres, Sihanouko patarėjo, liudijimu, žr. *PPP*, 1996 m. rugsėjo 20 d.

įkalintieji būdavo nužudomi siaubingose kančiose; vien jų „išpažintys“ mums parodo, kokius kaltinimus jiems buvo galima primesti, tačiau kuo jų veikla skyrėsi nuo Pol Poto linijos, taip ir liko neaišku; be abejo, tuo buvo siekiama „sutraiškyti“ visus, kurių ryškumas, nors menkiausias mąstymo savarankiškumas arba bendrumas su Vietnamo komunistų partija (o gal dar ir su kiniškąja „Ketverto gauja“, kaip, pvz., Hu Nimo) vieną dieną galėjo tapti grėsme Pol Poto pirmenybei³⁹. Paranoja primena baisiausių stalinizmo protrūkių karikatūrą. Taigi KP kadru mokymosi sesijoje, kaip tik prieš patį valymą, „Centras“ savo reikalavimuose primena „žiaurią ir negailestingą, mirtiną kovą su klasiniu priešu [...], ypač mūsų gretose“⁴⁰. Partijos mėnesiniame žurnale *Tung Padevat* („Revoliucinės vėliavos“) 1978 m. liepą rašoma: „Mūsų gretose visur yra priešų: centre, generaliniame štabe, zonose, pagrindiniuose kaimuose“⁴¹. Ir šiuo periodu penki iš trylikos aukščiausių pareigūnų bei dauguma rajoninių sekretorių⁴². 1975 m. spalį patiria egzekucijas. Du iš septynių naujosios 1978 m. vyriausybės narių sulikviduoti dar prieš 1979 m. sausį. Valymas visur ir visada: pakanka trijų skundų, kad esi „Amerikos slaptųjų tarnybų agentas“, ir būsi areštuotas - tuo paaiškinamas kvotėjų užsispyrimas per kvotas verčiant savo „stambias žuvis“ rašyti išpažintį po išpažinties (Hu Nimas turėjo parašyti septynias iš eilės), nesvarbu, kokios priemonės naudojamos tam tikslui pasiekti⁴³... Tariamieji sąmokslai be perstojo plečiasi, „tinklai“ susiraizgo. Įnirtinga neapykanta Vietnamui praranda bet kokią realybės jausmą: vienas gydytojas kaltina save buvus „Vietname veikiančių Amerikos slaptųjų tarnybų bendradarbiu - 1956 m. jį užverbavęs Hanojuje vienas turistu apsimetęs amerikiečių agentas“⁴⁴. Žmonių lik-

³⁹ Chandler (1993), op. cit., p. 205-209.

⁴⁰ Kieman, op. cit., p. 33. ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴

⁴¹ Chandler (1991), op. cit., p. 298.

⁴² Juos galima palyginti su mūsų (Prancūzijos. - *Vert. past.*) departamentais: kiekviena zona jų turi po penkis.

⁴³ Chandler (1993), op. cit., p. 207.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 209; Chandler (1991), op. cit., p. 295.

vidavimas įsisuka į kooperatyvus, ir nenuostabu, dabar manoma, kad vienoje tik apygardoje iš 70 000 gyventojų su Amerikos slapto-siomis tarnybomis bus bendradarbiavę 40 000 išdavikų⁴⁵.

Vis dėlto Rytų zonoje, o ne kur nors kitur, padėtis paėmus valdžią ėmė panėšėti į genocidą. Priešiškas Vietnamas buvo arti, o karinis bei politinis vadas Sao Phimas įgijęs tvirtą vietinę valdžią, - unikalus reiškinys: vietinių kadru maištas prieš Centrą peraugo į trumpą pilietinį karą 1978 m. gegužę-birželį. Balandį 409 Rytų kadrai uždaryti Tuol Slengo centriniame kalėjime; birželį, pamatęs, kad pralaimėjo, Sao Phimas nusižudė; jo žmona ir vaikai nužudyti jo laidojimo apeigų metu; zonos armijos likučiai pamėgino sukilti, pas-kui perėjo į Vietnamą ir ten sudarė Vieningąjį nacionalinio išsigelbė-jimo frontą, kuris lydės Hanojaus armiją į Pnompenį. Nors Centras šventė pergalę, jis pasmerkė mirčiai šiuos „vietnamiečius khmerų kūnuose“, t. y. Rytų zonos gyventojus. 1978 m. gegužės- gruodžio mėnesiais nuo 100 000 iki 250 000 žmonių (iš 1,7 milijono gyvento-jų) buvo išžudyti - pradedant jaunimu ir kariškiais, kurių, pvz., vi-sos 120 šeimų (700 žmonių) buvo iš Sao Phimo gimtojo kaimo; kita-me kaime iš penkiolikos šeimų dvylika dingo, liko gyvi tik septyni žmonės⁴⁶. Išlikusieji gyvi liepos mėnesį buvo vežami sunkvežimiais, traukiniais, laivais į kitas zonas ir ten palengva sunaikinti (tūkstan-čiai nužudyti dar kelionėje): tam juos keistai apvilkdavo *mėlynais* drabužiais (Kinijoje tokius užsako specialiams kroviniams lai-vams), o valdant Pol Potui uniforma turėjo būti juodos spalvos. Ir pamažu, be didelio triukšmo, paprastai nematant kitiems kaimie-čiams, „mėlynieji“ pradingo; Šiaurės rytų kooperatyve, atėjus viet-namiečių armijai, tik šimtas iš trijų tūkstančių „mėlynųjų“ dar buvo gyvi⁴⁷. Režimo žlugimo išvakarėse šie žiaurumai rodo trigubą po-sūkį: moterys, vaikai, seniai išžudomi lygiai taip pat kaip ir suaugę

⁴⁵ Kieman, *op. cit.*, p. 41 8.

⁴⁶ Kieman, *Wild Chickens, Farm Chickens and Cormorants: Kampuchea's Eastern Zone under Pol Pot*, kn. Chandler et Kieman, *op. cit.*, p. 191-197.

⁴⁷ Chandler (1991), p. 296-297; Kieman, *op. cit.*, p. 392-411.

vyrų; senieji žudomi kaip ir naujieji; galų gale apsikrovę darbu raudonieji khmerai verčia gyventojus, įskaitant ir „75-uosius“, jiems padėti susidoroti su jų užduotimi. „Revoliucija“ tikrai kraustėsi iš proto ir dabar grasino praryti kambodžiečius visus iki vieno.

Kad raudonųjų khmerų valdžia didelę dalį kambodžiečių įstūmė į neviltį, rodo bėgimas iš šalies: neskaitant atvykusiųjų (negausių) 1975 m. balandį, Tailande priskaičiuojama 23 000 pabėgėlių nuo 1976 m. lapkričio⁴⁸. 1977 m. spalį apie 60 000 kambodžiečių atsiduria Vietname⁴⁹. Tačiau sugauto pabėgėlio laukianti mirties bausmė, įsivaizduojamas dienų dienas, jei ne savaites, trunkantis klaidžiojimas po nesvetingas džiungles, o dar ir visiškas išsekimas atbaidė nuo pabėgimo daugelį tų, kurie jį buvo planavę⁵⁰. Tik saujelė bėglių (keturi iš dvylikos Pin Yathay grupėje, kuri kruopščiai ruošėsi tam iš anksto) pasiekė savo tikslą.

Po dvidešimt mėnesių nesiliovusių pasienyje pavienių konfliktų, iš pradžių slepiamų, vėliau, nuo 1978 m. sausio, atvirų, 1979 m. sausį vietnamiečių atvykimą dauguma kambodžiečių pajuto kaip „išlaisvinimą“ (toks oficialus pavadinimas išliko iki šiolei); simboliška, kad Samlauto vietovės kaimiečiai (1967 m. sukilimo „didvyriai“), kaip ir daugelis kitų, nugalabijo nespėjusius pasprukti raudonųjų khmerų pareigūnus⁵¹. Šie žvėriškai siautėjo iki paskutinio momento: daugumoje kalėjimų⁵², pvz., Tuol Slenge, nebeliko ką išlaisvinti. Tegul daugelis vėliau nusivils, tegul, tarkim, Hanojaus ketinimai iš pradžių nebuvo žmogiški, tačiau niekas negali paneig-

⁴⁸ Kiernan, *op. cit.*, p. 144.

⁴⁹ Daugelio liudijimais (ypač Chandlerio, 1993, p. 276), kai kurie buvo gražinami į Kambodžą - kartais išmainyti į gyvulius, o greičiausiai - pasiūsti į mirtį, net *jei ir buvo jau prasidėję mūšiai*.

⁵⁰ Žr., pvz., Pin Yathay, *op. cit.*, p. 347-402.

⁵¹ Y. Phandara, *Retour à Phnom Penh: le Cambodge du génocide à la colonisation*, Paris, A. M. Métailié, 1982, p. 228.

⁵² Henri Locard, *Le Goulag khmer rouge*, Note de l'université Lyon-2, 1995, p. 17, iš *Communisme*, Nr. 47-48, 1996, p. 127-161.

ti tuomet nenuginčijamo fakto: raudonųjų khmerų veiksmams, ypač 1978 m., pakrypus kita vaga, galybę žmonių nuo mirties išgelbėjo vietnamiečių šarvuotųjų divizijos. Pamažėle šalis vėl galėjo atsiesti gyvenimui, žmonės palengva vėl ėmė laisvai nevaržomi kurti, dirbti savo laukus, tikėti, mokytis, mylėti...

Martirologo variantai

Siaubui patvirtinti skaičiai nereikalingi. Viso to, ką jau pasakėme, ką dar būsime priversti pasakyti, be abejo, pakanka Kambodžos komunistų partijos režimui apibūdinti. Belieka nusakyti skaičiais, t. y. suprasti: netgi, tarkim, jei *jokia* gyventojų kategorija nebuvo sunaikinta, tai į ką buvo labiausiai taikytasi? Kur ir kada visa tai vyko? Kokią vietą užima Kambodžos tragedija tarp visų šio amžiaus tragedijų ir jos pačios istorijoje? Panaudojami įvairūs metodai (demografijos, kiekybinių mikrostudijų, pasakojimų, liudijimų), kurių nė vienas, paimtas skyrium, nėra pakankamas, leidžia artėti prie teisybės.

Du milijonai mirčių?

Prieš imantis neišvengiamos užduoties įvertinti situaciją reikia susitarti, kad „furšetė“* yra plati sąvoka, gerokai per plati - tai, kas jau gali būti laikoma reikšminga kalbant apie visą įvykį: kuo sunkiau suprasti žudynes, tuo kebliau jas išreikšti skaičiais. Pernelyg daug žmonių būtų suinteresuoti supainioti skirtingomis kryptimis vedančius takelius. Raudonieji khmerai tai padarytų, kad nuneigtų savo atsakomybę; vietnamiečiai bei jų sąjungininkai kambodžiečiai - kad pasiteisintų. Pol Potas per savo paskutinį kaip KKP vadovo pokalbį su

*„Furšetė“ artiler. terminas - vienas iš šaudymo būdų. Čia - dviejų skaičių paklaidos vidurkis. Kitos šio žodžio reikšmės: 1) šakutė; 2) gurmanas, gastronomas; 3) žiedavimas (paukščių); 4) mėgėjas pavalgyti; 5) durtuvas; 6) vaisės su mėsa. - *Vert. past.*

žurnalistu (1979 m. lapkritį) tikino: „tik tai keli tūkstančiai kambodžiečių galėjo mirti dėl mūsų politikos, pagrįstos masiniu liaudies dalyvavimu, taikymo klaidų“⁵³. Khieu Samphanas oficialioje, 1987 m. išleistoje brošiūroje patikslino: 3000 aukų „per apsirikimą“, 11 000 – „Vietnamo agentų“ egzekucijos, 30 00 žmonių nužudė „įsiskverbę Vietnamo agentai“ (*sic*). Tačiau dokumentas patikslina, kad okupantai vietnamiečiai 1979-1980 m. bus nužudę „maždaug 1 500 000“ žmonių; šį skaičių, be abejo, fantastiškai perdėtą, galima laikyti nesąmoningu mirtingumo, prasidėjusio 1975 m. laikotarpiu, pripažinimu ir beveik visą įrašyti į raudonųjų khmerų aktyvą⁵⁴. „Lavonų skaičiaus sumažinimas“ dar akivaizdesnis, kai kalbama apie mirčių *iki* balandžio 17 įvertinimą pilietinio karo metu: 1975 m. birželį Pol Potas paminėjo, be abejo, perdėtą skaičių – 600 000; 1978 m. tas pats skaičius jau buvo „daugiau nei 1,4 milijono“⁵⁵. Raudonųjų khmerų aukų buvęs prezidentas Lon Nolas mini 2 500 000, o buvęs Kampučijos liaudies revoliucinės partijos generalinis sekretorius, esantis valdžioje nuo 1979 m., Pen Sovanas sudarė tą skaičių pagal KLR ir Vietnamo propagandą: 3 100 000.

Dvi pirmosios kiekybinės studijos, laikomos rimtomis, nors ir pripažįstant galimas jų paklaidas, be abejo, yra Beno Kiernano studija, kurioje priskaičiuojama iki 1 500 000 mirusiųjų⁵⁶, ir Michaelio Vickery'o studija, kur autorius pateikia perpus mažesnę skaičių (bet remdamasis iš šalies išvykstančių gyventojų, be abejo, smarkiai besikeičiančiais duomenimis). Stephenas Hederis perima Kiernano duomenis ir juos dalija pusiau – senųjų ir naujųjų skaičius (su tuo

⁵³ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 265.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 322.

⁵⁵ Locard (1995), min. užrašai, p. 8-9.

⁵⁶ Jis ypač remiasi mikrostudijų ekstrapoliacija kalbant apie įvairius gyventojų sektorius: 25% netekčių pabėgėlių šeimose; 35, 41 ir 53% netekčių trijuose kaimuose Demokratinėje Kampučijoje; 42% netekčių viename Pnompenio kvartale (iš kurių tik ketvirtadalis mirė nuo bado ar ligos); 36% – iš vienos grupės Rytų zonoje, turinčioje 350 gyventojų, kurie beveik visi nužudyti.

sunku sutikti), per pusę padalija ir bado bei nužudymų duomenis⁵⁷. Davidas Chandleris, pripažintas specialistas, net neatlikęs analitinio įvertinimo mini nuo 800 000 iki vieno milijono žmonių kaip mažiausią skaičių⁵⁸. Amerikos slaptųjų tarnybų tyrimai, kuriuose remiamasi apytiksliais duomenimis, nurodo bendrą demografinį deficitą (įskaitant sunkumais paaiškinamą gimimų skaičiaus sumažėjimą) iki 3 800 000 žmonių 1970-1979 m. laikotarpiu (taigi 1970-1975 m. karo netektys taip pat įtrauktos) iš maždaug bendro 5 200 000 gyventojų 1979 m. skaičiaus⁵⁹. Remiantis dirbamų ryžių plantacijų palyginimu 1970 m. ir 1983 m., būtų iki 1 200 000 aukų⁶⁰. Marekas Sliwinski neseniai pasirodžiusioje novatoriškoje demografinio pobūdžio studijoje (kurioje pasitaiko spragų, nes nuo septintojo dešimtmečio pabaigos iki 1993 m. nebuvo gyventojų surašymo) kalba apie daugiau nei du milijonus mirčių, o tai sudaro 26% visų gyventojų (natūralus mirtingumas, paprastai siekiantis 7%, neįtrauktas). Sliwinski vienintelis mėgina patikslinti labai išaugusį 1975-1979 m. mirtingumą pagal lytį ir amžių: 33,9% vyrų ir 15,7% moterų; tokį skirtumą galima paaiškinti nužudymais; mirtingumas buvo siaubingas tarp įvairiausio amžiaus žmonių, o ypač jaunimo (34% nuo 20 iki 30 metų amžiaus vyrų, 40% - nuo 34 metų amžiaus vyrų), o vyresnių kaip šešiasdešimt metų abiejų lyčių žmonių mirtingumas - 54%. Kaip ir senosios santvarkos bado ir epidemijų metais, gimstamumas mažėja: 1970 m. - 3%, 1978 m. - 1,1 %⁶¹. Tikra tiesa, kad nė viena šalis iki 1945 m. nebuvo šitaip nukentėjusi. 1990 m. dar nebuvo pasiektas 1970 metų gyventojų bendras skaičius. Gyventojų proporcijos gerokai sutrikusios: vienam vyrui teko 1,3 moters; nuo 1989 m.

⁵⁷ Kieman, *op. cit.*, p. 456-460.

⁵⁸ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 261.

⁵⁹ Craig Etcheson, *The Rise and Demise of Democratic Kampuchea*, Boulder, Westview, 1984, p. 148.

⁶⁰ Leo Mong Hai, Khmerų instituto už demokratiją prezidento, asmeninis pokalbis (1996 m. gruodis).

⁶¹ Sliwinski, *op. cit.*, p. 49-67.

tarp suaugusiųjų 10% našlių vyrų teko 38% našlių moterų⁶². 64% suaugusiųjų buvo moterys, 35% šeimos galvų - motinos. Tokia pat padėtis ir tarp 150 000 kambodžiečių, pabėgusių į JAV⁶³.

Šitiek prarastų gyvybių - beveik tikrai kas septinta, o gal net kas ketvirta ar kas penkta - jau leidžia nesutikti su dažnai skleidžiama nuomone⁶⁴, girdi, nors ir koks nepriimtinas būtų raudonųjų khmerų žiaurumas, dažniausiai jis buvęs kaip skausmo ir pykčio apakintos minios reakcija į „pirmąją nuodėmę“ - amerikiečių vykdomus bombardavimus. Iškart pabrėšime, kad kitos ne mažiau bombarduotos tautos (britai, vokiečiai, vietnamiečiai...) vis dėlto nepuolė šitaip klaikiai žudyti (kartais netgi atvirščiai). Kad ir kaip baisiai viską būtų nusiaubęs karas, kad ir kokie dramatiški būtų jo padariniai, iš tikrųjų jie nepalyginami su visu tuo, ką Kambodžos komunistų partija darė *taikos metu*, netgi nekalbant apie paskutinius metus ir pasienio konfliktą su Vietnamu. Pats Pol Potas, kuris neturėjo jokio intereso sumažinti aukų skaičių, mini (nepagrįsdamas šių skaičių) jų buvus iki 600 000. Šį skaičių, kad ir kaip atrodytų keista, perėmė daugelis specialistų; Chandleris daug negalvodamas kalba apie „pusę milijono“ aukų; žuvusių nuo amerikiečių bombardavimų jis mini, remdamasis įvairiomis studijomis, buvus nuo 30 000 iki 250 000⁶⁵.

Sliwinkis priskaičiuoja vidutiniškai 240 000 aukų, prie kurių galbūt reikėtų pridėti iki 70 000 civilių vietnamiečių, daugiausia 1970 m. pogromų aukų; jis pamini iki 40 000 žuvusiųjų per bombardavimus (kurių ketvirtis - kariai) ir sako, kad labiausiai bombarduojamos provincijos buvo tos, kurios 1970 m. teturėjo šiek tiek daugiau nei vieną milijoną gyventojų - ir daugelis jų greitai pabėgę

⁶² *Ibid.*, p. 52.

⁶³ Welaratna, *op. cit.*, p. XIX ir 2.

⁶⁴ Apeliuojame j, beje, labai išsamų darbą: William Shawcross, *Sideshow: Nixon, Kissinger and the Destruction of Cambodia*, London, Deutsch, 1979 (vert. į prancūzų k.: *Une tragédie sans importance*, Paris, Balland, 1979); plg. taip pat Kieman, *op. cit.*, p. 20 ir 24.

⁶⁵ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 13 ir 163.

j miestus; ir priešingai, karo laikotarpio „žmogžudystės“, daugiausia raudonųjų khmerų darbas, sudarytų apie 75 000⁶⁶. Žinoma, karas tikrai susilpnino visuomenės pasipriešinimą, sunaikino ar demoralizavo dalį elito ir neįtikėtinai padidino raudonųjų khmerų galią strateginiu tašku pasirenkant tiek Hanojų, tiek ir paiką Sihanuko tuštybę: 1970 m. perversmo autoriai ir krikščioniai iš tiesų turi dėl ko sau priekaištauti. Bet tai nėra kiek nesumažina Kambodžos komunistų partijos (po 1975 m.) atsakomybės; beje, kaip jau sakytą, jėgos panaudojimas tuomet toli gražu nebuvo spontaniškas.

Reikia aptarti ir šių masinių žmogžudysčių *formas*. Keletas rimtų statistinių studijų, nepaisant jų prieštaravimų, mums tai atskleidžia. Priverstinis miestiečių suagrarinimas (deportacijos, išsekimas nuo darbo...) nusinešė daugiausia 40 000 aukų, galbūt gerokai mažiau. O dėl egzekucijų, tai čia duomenys labiausiai nepatikimi. Vidutinis skaičius būtų apie 500 000. Tačiau Henri Locardas savo išvadose vien tik kalėjimų aukų mini bent 400 000 ar 600 000⁶⁷, o kur dar ne mažiau egzekucijų „vietoje“. Sliwinski kalba apie milijoną žmogžudysčių. Be abejo, ligos ir badas išskynė daugiausia, ko gero, bent 700 000 žmonių⁶⁸; Sliwinski kalba apie 900 000 mirtininkų, turėdamas galvoje ir tiesiogines suvalstietinimo pasekmes⁶⁹.

Aukos ir įtariamieji

Jeigu taip keblu remiantis atskirų vietų tyrinėjimais suvesti bendrus duomenis, tai todėl, kad baisenybės buvo pasiskirsčiusios labai jau nevienodai. Akivaizdu, kad „70-ieji“ kentėjo mažiau nei „75-ieji“ ir konkrečiai - nuo bado, netgi jei ir susidarytų optinė iliuzija dėl to, kad beveik visus publikuotus liudijimus pateikė naujieji. Labai daug aukų tarp buvusių miestiečių: sunkiai surastume nenu-

⁶⁶ Sliwinski, *op. cit.*, p. 42-48.

⁶⁷ Locard (1995), *op. cit.*, p. 10.

⁶⁸ Etcheson, *op. cit.*, p. 148.

⁶⁹ Pagal Sliwinski, *op. cit.*, p. 82.

kentėjusią šeimą. Taigi kalbama beveik apie pusę visų gyventojų. Antai iš dviejų šimtų šeimų, apgyvendintų viename Šiaurės zonos kaime, iki 1979 m. sausio teišgyveno apie penkiasdešimt žmonių, ir vienintelė šeima buvo praradusi tik senelius⁷⁰. Bet kai kuriose mažesnėse žmonių kategorijose aukų buvo gerokai daugiau. Jau minėta buvusių Lon Nolo administracijos valdininkų ir pirmiausia kariškių medžioklė; vėliau valymai sukretė hierarchiją žemyn einančia seka⁷¹. Vieni, regis, tik nepakeičiamieji geležinkelių tarnautojai, dalinai išliko savo vietose, - bet tokiam stoties viršininkui, pasirodo, protingiau bus deklaruoti žemesnę padėtį⁷². Vienuoliai, tradiciškai suvaržyti šiame budistų krašte, sudarė konkurencinę jėgą, su kuria taikstytis negalima; tie, kurie neatsisakė savo religinio statuso, sistemingai naikinami. Antai iš 28 vienuolių grupės, evakuotos į Kandalo provincijos kaimą 1979 m., tik vienas išliks gyvas⁷³. Visoje valstybėje žuvo nuo 60 000 iki 100 000 vienuolių⁷⁴. Dingo be žinios beveik visi spaudos fotoreporteriai⁷⁵ ⁷⁶. Kiek įvairesnis „intelektualų“ likimas⁷⁶. Kartais jie persekiojami vien už tai, kad yra „intelektualai“. Bet dažniausiai, rodos, pakanka jiems atsisakyti vykdyti bet kokią kontrolę ar nesiskirti su simboliniais savo atributais (knygomis ir netgi akiniais), ir jie atleidžiami iš pareigų.

Su senaisiais buvo elgiamasi geriau, ypač maitinimo požiūriu. Laikantis tam tikrų apribojimų jie gaudavo vaisių, cukraus, truputį mėsos; valdant Pol Potui jų racionas buvo dar geresnis ir - beveik negirdėta prabanga - dažnai jie turėdavo teisę į „kietus“ ryžius vie-

⁷⁰ Munthit, *PPP*, 1995 m. balandis, p. 6.

⁷¹ Plg., pvz., Kenneth M. Quinn, *The Pattern and Scope of Violence*, kn. Karl D. Jackson (leid.), *Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death*, Princeton, Princeton University Press, 1989, p. 190.

⁷² Asmeninis pokalbis, 1996 m. gruodis.

⁷³ *PPP*, 1995 m. balandis, p. 7.

⁷⁴ David Hawk, *The Photographie Record*, kn. Jackson, *op. cit.*, p. 212.

⁷⁵ *PPP*, 1995 m. balandžio 7 d., p. 6.

⁷⁶ Pakakdavo būti vidurinėje mokykloje, o kartais - tik mokėti taisyklingai rašyti ir skaityti, kad priklausytumei intelektualams.

toj universalios skystos ryžių sriubos, kuri tokiai gausybei jų bendrapiliečių buvo bado sinonimas. Raudonieji khmerai, nepaisant savo pretenzijų į kuklų gyvenimą, buvo pirmieji, kurie tuo pasinaudojo. „70-ieji“ kartais turėjo teisę į tikrus dispanserius ir į tikrus, Kinijoje gaminamus, vaistus. Tačiau naudos iš to buvo maža: kaimiečiai, žinoma, nedeportuotieji, dažnai būdavo verčiami eiti sunkų lažą toli nuo namų; darbo valandos sekinančios. Silpna darbininkų klasė, gyvenanti karinės stovyklos, kuri užėmė visą Pnompenį, atmosferoje, taip pat buvo priversta laikytis griežtos drausmės. Maža to, palengva vargingieji valstiečiai, kurie buvo laikomi labiau atsidačiusiais, pakeitė iki 1975 m. buvusius darbininkus⁷⁷.

1978 m. kai kurie požymiai leidžia numatyti progresyvų barjero tarp naujųjų ir senųjų panaikinimą; pirmiesiems netgi pavykdavo kartais iškopti iki atsakingų pareigų vietos valdžioje. Teigiama interpretacija: tie, kuriems pavykdavo išlikti gyviems, galėjo būti traktuojami kaip sugebantys prisitaikyti prie naujos santvarkos reikalavimų. Liūdnesnės interpretacijos: galėjo būti manoma apie nacionalinės vienybės sustiprinimą konflikte su Vietnamu, panašiai kaip elgėsi Stalinas 1941 m. susidūrus su Vokietija; dėl gausių valymų būtų reikėję užpildyti aibę tuščių vietų, atsiradusių valstybės aparate. Šiaip ar taip, paskutiniaisiais režimo metais apskritai pasunkėjusi represijų situacija verčia galvoti apie apačių niveliavimąsi; be abejo, nuo tada prasideda didumos „70-ųjų“ pastūmėjimas į tylią opoziciją prieš raudonuosius khmerus.

Dvidešimties etninių mažumų grupelių, kurios 1970 m. sudarė mažiausiai 15% visų šalies gyventojų, likimas nebuvo vienodas. Pirmiausia pasireiškė skirtumas tarp *miesto* mažumų (kinų, vietnamiečių) ir *kaimo* mažumų (Chamo musulmonai ežerų ir upių pakrantėse, Loeu khmerai - bendras terminas įvairioms kalnuose ir džiunglėse išsimėčiusioms grupėms pavadinti). Pirmieji neatrodė engiami vien dėl to, kad jie miestiečiai, bent jau iki 1977 m. Kaip

⁷⁷ Charles H. Twining, *The Economy*, kn. Jackson, *op. cit.*, p. 134.

žinia, apie 150 000 vietnamiečių buvo išsiųsti į savo šalį savanoriškai⁷⁸ 1975 m. gegužę-rugsėį; per tai, be abejo, bendruomenė sumažėjo kokia dešimtimi tūkstančių narių, daugiausia iš khmerų su tuoktinių tarpo. Tačiau nuo tol knietėjo išvengti raudonųjų khmerų globos tiek, kad gana daug khmerų užsinorėjo „virsti“ vietnamiečiais, - tas tada neatrodė per daug pavojingas dalykas. Beje, deportacijos vietose nepasitaiko miesto mažumų ir kitų buvusių miestiečių diskriminacijos; bendras išbandymas netgi duoda pradžią naujam susicementavimui: „Kambodžiečiai iš miestų, kinai ir vietnamiečiai buvo surinkti kaip pakliuvo, juos begėdiškai apšaukus „naująja liaudimi“. Mes visi buvome broliai. Užmiršome nacionalinius prieštaravimus ir senas nuoskaudas [...]. Labiausiai nusivylę tikriausiai buvo kambodžiečiai. Jie šlykštėjosi savo tėvynainių nedorais darbais ir savais budeliais - raudonaisiais khmerais. [...] Mes negalėjome susitaikyti su mintimi, kad mūsų kankintojai turi mūsų tautybę“⁷⁹.

Kaipgi tuomet suprasti tai, kad didelis šių mažumų procentas neišgyveno esant raudonųjų khmerų režimui? Manoma, kad išmirė maždaug 400 000, t. y. 50%, kinų⁸⁰, o vietnamiečių, išlikusių po 1975 m., išmirė dar gerokai daugiau; Sliwinskis nurodo 37,5% mirusių vietnamiečių ir 38,4% kinų⁸¹. Atsakymą rasime palyginę šiuos skaičius su kitų aukų grupių skaičiais: Sliwinskio teigimu, 82,6% respublikos armijos karininkų, 51,5% su aukštojo mokslo diplomais ir ypač 41,9% Pnompenio gyventojų dingo⁸². Panašus skaičius ir dingusiųjų iš mažumų: jos buvo persekiojamos kaip „ultramiestietiškos“ (1962 m. Pnompenyje buvo 18% kinų, 14% vietnamiečių⁸³) ir antra, kaip „ultramerkantiliškos“ - daugelis nesugebėjo laiku nuslėpti savo buvu-

⁷⁸ Du kartus mažiau nei 1970 m., Lon Nolo laikais.

⁷⁹ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 169.

⁸⁰ Kieman, *op. cit.*, p. 295, minint išsamią Stepheno Hederio bylą.

⁸¹ Marek Sliwinski, *op. cit.*, p. 77.

⁸² *Ibid.*, p. 76.

⁸³ François Ponchaud, *Social Change in the Vortex of Révolution*, kn. Jackson, *op. cit.*, p. 153.

sios socialinės padėties. Jų turtingumas, - dažniausiai jie būdavo turtingesni už khmerus, - kartu buvo ir pliusas (juodosios rinkos dėka tai, ką buvo galima išsinešti su savimi, padėjo išlikti gyvam⁸⁴), ir grėsmė, nes virsdavo geru „taikiniu“ naujiesiems šeiminkams. Bet šie, būdami nuoseklūs komunistai, pirmenybę teikė klasių kovai (arba jos įsivaizdavimui), o ne rasių ar tautų kovai.

Tatai dar nereikia, kad raudonieji khmerai nebūtų pasinaudoję ir piktnaudžiavę nacionalizmu ir ksenofobija. 1978 m. Pol Potas tvirtino, kad Kambodža kūrė socializmą be jokio modelio, ir jo oficiali kalba, pasakyta Pekine Mao Zedongo garbei (1977), nebuvo transliuojama Phnompenyje. Neapykanta Vietnamui, „vagiui“, XVIII a. iš Kampučijos pavogusiam Kromą (ir prijungusiam prie Kochinchinos), palengva tampa pagrindine propagandos tema - ir praktiškai vienintele iki šiol išlikusia priežastimi, kurią patvirtino raudonieji khmerai. Nuo 1976 m. vidurio Kambodžoje pasilikę vietnamiečiai sugaunami į spąstus: jiems uždraudžiama išvykti iš šalies. Pasitaiko vietinio masto žudynių. Jos įsivyrąja (tarp sumažėjusių gyventojų, neužmirškime) po 1977 m. balandžio 1 d. Centro direktyvos, kuria nurodyta suimti ir atiduoti centrinio saugumo tarnybų žinion visus vietnamiečius, o kad neprašautų pro šalį, - ir jų draugus bei vietnamietiškai kalbančius khmerus. Kratijs provincijoje, kur jau buvo prasidėję karo veiksmai, turėjimas nors vieno vietnamiečio tarp savo protėvių reiškė pasmerkimą, nes valdžios pareigūnai (*Yvon*) vietnamiečius laikė „istoriniais priešais“⁸⁵. Tokioje atmosferoje 1978 m. apšaukti visus Rytų zonos gyventojus „vietnamiečiais khmerų kūnuose“ reiškė jiems tą patį kaip ir mirtį.

Sliwinskio nuomone, iš etninių ar religinių grupių nuo žudymų labiausiai buvo nukentėjusi kambodžiečių katalikų saujelė: 48,6%

⁸⁴ Bet Pin Yathay kalba apie kinus, mirusius iš bado dėl to, kad pagailėjo išmainyti savo suldyto aukso plokštelių į keletą dėžučių ryžių... (*Op. cit.*, p. 231.)

⁸⁵ Kieman, *op. cit.*, p. 297-298.

pradingusiųjų⁸⁶ dėl miesto gyventojų statuso, prie kurio dar prisidėjo etniškumas, dažnai vietnamietiškas, ir bendrumas su „kolonialiniu imperializmu“. Viskas tam, kad įtiktų... Pnompenio katedra buvo vienintelis nuo žemės paviršiaus visiškai nušluotas pastatas. Etninės mažumos buvo priverstos neigti savo pačių asmenybę. Pagal dekretą „Kampučijoje yra viena nacija ir viena kalba - khmerų. Nuo šiolei skirtingos nacionalinės mažumos Kampučijoje nebeegzistuoja“⁸⁷. Vis dėlto „kalniečiai“ (Loeu khmerai), mažytės miškų medžiotojų grupelės, iš pradžių veikiau buvo pamalonintos nei nuskriaustos: pas juos Kambodžos komunistų partija įkūrė savo pirmąsias bazes ir ten sukomplektavo didelę dalį savo pirmosios kariuomenės. Bet baigiantis 1976 m. kalnuotų vietovių kaimai buvo sugriauti dėl manijos didinti ryžių produkciją, jų gyventojai buvo priversti įsikurti slėnių pakraščiuose, o tai iš pagrindų pakeitė jų gyvenimo būdą ir jiems buvo tikra tragedija⁸⁸. 1977 m. vasarį Pol Poto sargybiniai jarai buvo areštuoti, vėliau - likviduoti.

Chamams, nuo senų senovės pagrindinei etninei mažumai, kurių 1970 m. buvo 250 000, žemdirbių ir ypač žvejų, teko išskirtinė dalia, turint galvoje jų musulmonišką religiją. Dėl puikių karių reputacijos „išlaisvinimo karo“ pradžioje raudonieji khmerai jiems gerinosi; paprastai jie priklausydavo seniesiems, nors susilaukdavo priekaištų dėl per dažnos komercinės veiklos (didelę dalį kambodžiečių jie aprūpindavo žuvimi). Bet nuo 1974 m. Pol Potas slapta įsakė išskaidyti jų kompaktiškus kaimus - pamažu tai ir buvo įgyvendinta. 1976 m. visi chamų kilmės valdžios pareigūnai išvaryti iš savo postų. Nuo 1975 m. raudonųjų khmerų nurodymu chamai „privalo pasikeisti pavardę, pasivadinti panašiomis j khmeriškas pavardėmis. Naikinamas chamų mentalitetas. Tie, kurie nepaklus šiai

⁸⁶ Sliwinski, *op. cit.*, p. 76.

⁸⁷ Cit. Elizabeth Becker, *Les Larmes du Cambodge - l'histoire d'un auto-génocide*, Paris, Presses de la Cité, 1986, p. 242.

⁸⁸ Plg. Nisetho, evakuoto į Pnongo kaimą, liudijimą, iš Welaratna, *op. cit.*, p. 180.

tvarkai, patirs liūdnas paskemes"⁸⁹: Šiaurės vakarų zonoje galėjai būti nužudytas vien dėl to, kad kalbi chamų kalba. Moterims uždrausta nešioti sarongą (tam tikrą sijoną) ir ilgus plaukus.

Bet sunkiausias dramas sukėlė mėginimas išrauti iš šaknų islamą. Nuo 1973 m. „išlaisvintose“ zonose griunamos mečetės, draudžiama melstis. Nuo 1975 m. gegužės šios priemonės įsigalėjo. Koranai renkami ir deginami, mečetės paverčiamos kito tikėjimo maldos namais arba visiškai sugriunamos. Birželį trylika garsių musulmonų autoritetų patyrė egzekucijas, vieni už tai, kad užuot ėję į politinį mitingą, meldėsi, kiti - kad reikalavo teisės į religinę santuoką. Dažnai juos versdavo pasirinkti vieną iš trijų: auginti gyvulius, valgyti kiaulieną ar mirti, - ironija, nes daugelis kambodžiečių metų metus jos nematė ant savo stalo. Chamus dukart per mėnesį versdavo valgyti kiaulieną (kai kurie po to prisiversdavo išvemtį viską, ką buvo suvalgę). Ypatingai terorizuojami buvę vienuoliai išmirė: iš vieno tūkstančio *haju*⁹⁰ teliko gyvų apie trisdešimt. Skirtingai nuo kitų kambodžiečių, chamai dažnai sukildavo, o tai išprovokudavo žudynes⁹¹. 1978 m. antroje pusėje, kai chamai jau sutiko valgyti kiaulieną⁹², raudonieji khmerai pradėjo sistemingai naikinti gausias chamų bendruomenes, įskaitant moteris ir vaikus. Benas Kiernanas mini apie 50% mirusių chamų, Sliwinski - 40,6%⁹³.

Variacijos erdvėje ir laike

Mirčių skaičius ne visur buvo vienodas. Sliwinskiu nuomone, 1979 m. išgyveno 58,1% Pnompenio gyventojų (taigi būtų maždaug

⁸⁹ Becker, *op. cit.*, p. 249.

⁹⁰ Po to, kai grįžo iš maldininkų kelionės į Meką.

⁹¹ Išskyrus priešingą pastabą, ši informacija apie chamus paimta iš nuodugnios Kiernano studijos, *op. cit.*, p. 252-288.

⁹² Kiernan, *op. cit.*, p. 428-431.

⁹³ Sliwinski, *op. cit.*, p. 76.

1 milijonas mirusiųjų, pusė visų gyventojų); išgyveno 71,2% - Kompong Chamo (kitos tirštai gyvenamos provincijos) gyventojų, už tai Odar Mean Chhey (beveik ištuštėjusioje Šiaurėje) išgyveno 90,5% - mirtingumas dėl režimo veiksmų sudarė vos 2,6%⁹⁴. Akivaizdu, kad labiausiai nukentėjo tos zonos, kurios buvo užkariautos vėliausiai, kur gyventojų tankumas pats didžiausias ir kurios arčiausia sostinės (provincijos miestelių evakuacija buvo ne tokia dramatiška). Bet tikimybė išlikti gyvam Demokratinės Kampučijos laikais ypač priklausė nuo to, kurioje zonoje esi (savo noru ar deportuotas). Būti išsiųstam į miškų ar į kalnuotą pramoninės kultūros, kaip džiuatas, zoną (čia praktiškai jau nebebuvo vežami iš rajonų maisto produktai) prilygo mirties nuosprendžiui⁹⁵: nesvarbu, kokia buvo paskyrimo vieta, visur režimas vienodai negailestingai primetė *grosso modoms* pačias gamybos normas, paprastai neteikiant nė menkiausios pagalbos. Kai reikėdavo imtis plėšinių įsisavinimo ar pasistatyti skurdžią lūšną, paskui - vargti darbe badmiriaujant ir dar prisidėdavo dizenterija ar maliarija, alinančios išsekusį organizmą, mirtis siaubte siaubdavo: Pin Yathay nurodo, kad 1975 m. pabaigoje vienoje miško stovykloje per keturis mėnesius išmirė trečdalis žmonių⁹⁶; Don Ey kaime, kur buvo plėšiama velėna, kilo badas, neliko gimimų, o mirimų skaičius tikriausiai sudarė 80%⁹⁷. Ir priešingai - pakliuvę į išvystyto žemės ūkio rajoną gaudavo šansą išlikti gyvi, ypač jei atgabentų naujųjų nebūdavo per daug ir užtekdavo patalpų. Kita vertus, ten būdavo dažnesnė kontrolė ir lengviau galėjai pakliūti į valymus. Galbūt geresnis variantas galėjo būti perkėlimas į nuošalesnes zonas, kuriose viršrinkai pakantesni svetimiams Loeu khmerų gyventojams, mes tą matėme; bet ten, be abejo, pagrindinis pavojus buvo ligos.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 57.

⁹⁵ Plg. Michael Vickery, *Democratie Kampuchea: Themes und Variations*, iš Chandler et Kieman, op. cit., p. 99-135.

⁹⁶ Pin Yathay, op. cit., p. 206.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 251-266.

Mažesniuose kaimuose vietinių kadry elgesys dar daugiau lėmė, nes nuo jų taip pat priklausė - platesne prasme - santykiai su senaisiais. Raudonųjų khmerų biurokratinio aparato bejėgiškumas ir silpnumas iš tiesų leido plačią autonomiją vietinėms valdyboms, o tai vedė tiek į gera, tiek į blogą⁹⁸. Čia buvo žvėriškų sadistų (nere-tai jaunos moterys⁹⁹), avantiūristų ir nesugebančių, bet norinčių iš-siskirti iš kitų, - jie perlenkdavo represijų lazda ir reikalavo dar-bo normų viršijimo. Priešingai, dviejų tipų pareigūnai padėdavo žmonėms išgyventi: pirmiausia - žmoniškesni, kaip tas kaimo se-niūnas, kuris 1975 m. neversdavo pabėgėlių dirbti daugiau kaip ke-turias valandas per dieną¹⁰⁰, ir visi tie, kuriuos išlikusieji buvo sutikę koku nors kritiniu savo gyvenimo momentu, kurie sergančiam ar nusilpusiam leisdavo pailsėti, vyrui - aplankyti savo žmoną, kurie sąmoningai užmerkdamo akis prieš pastangas pasieškoti maisto, iš principo draudžiamas, bet gyvybiškai svarbias. Buvo ir santvarkos labiausiai vertinamų ir paperkamų, kurie už laikrodį „Omega“ ar auksinį talerį (senovinė kinų moneta, prilygstanti 36 g aukso. - *Vert. past.*) galėjo pakeisti gyvenamąją vietą arba darbo brigadą, net leisti tam tikrą laiką gyventi visiškai nuošalyje, be griežtos priskirtų parei-gūnų kontrolės¹⁰¹. Tačiau režimo centralizacijos stiprinimas vis la-biau ir labiau mažino pakantumo apraiškas ir pragariška režimo lo-gika valymų eigoje užgriebė ir žmoniškesnius pareigūnus, prikišo jiems silpnumą ar korupciją ir pakeitė juos jaunesniais, tikriau - pati-kimais ir itin žiauriais kietaširdžiais, naujais atsakingais darbuotojais.

Galų gale mirtingumas kitėjo ir su laiku. Neilga trukmė, o ypač raudonųjų khmerų santvarkos geografinis polimorfizmas neleido

⁹⁸ Juo labiau, nes, skirtingai nuo kitų šalių komunistinių vadovų, Kambodžos vadovai, pasirodo, labai retai keisdavo savo vietą, galbūt dėl kraštutinio paranojiškumo. Joks liūdi-jimas, net gryni plepalai, apie tai neužsimena.

⁹⁹ Plg., pvz., Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 105, 150-151 ir 172-173.

¹⁰⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 85.

¹⁰¹ Plg., pvz., Pin Yathay, p. 280, 332, 344.

apibrėžti, tiksliai nusakyti laiko periodų ribų. Negana to, baimė ir badas buvo nuolatiniai ir daugmaž visuotiniai reiškiniai; tik jų intensyvumas skyrėsi, o išlikimo šansai labai priklausė nuo šito intensyvumo. Vis dėlto liudijimai pateikia pakankamai duomenų martirologo chronologijai. Patys pirmieji režimo mėnesiai pasižymėjo masinėmis tam tikrų socialinių sluoksnių žudynėmis, kurias pailgino „75-ųjų“ naivus požiūris į savo naujuosius šeimininkus. Kol kas, bent jau iki rudens, alkis dar per daug nekamavo; į visuomenines valgyklas dar tada nebuvo draudžiama atsinešti maisto iš namų¹⁰². Nuo gegužės pabaigos iki spalio Centras pakartotinai įsakė nutraukti žudynes: tai rodė, kad dar išliko nuosaikesnių vadovų įtaka, arba išreiškė norą primesti Centro viršenybę pernelyg savarankiškiems zonų štabams. Paskui žudymų dar pasitaikydavo, bet rečiau: bankininko Komphoto, pabėgusio iš Šiaurės zonos, teigimu, „žmonės žudomi pavieniui, didelių žudynių negirdėti. Iš pradžių nužudyta apie dešimt „naujųjų“, tų, kuriuos įtarė buvus kareiviais ar panašiai. Per dvejus pirmuosius metus galbūt kas dešimtas naujasis buvo nužudytas, pavieniui, su savo vaikais. Aš negaliu pasakyti, kiek iš viso“¹⁰³.

Pasirodo, 1976-ieji buvo baisaus bado metai. Kapitalinių darbų karštingė, varginanti pačius veikliausius ir apsunkinanti žemės ūkį, buvo pačiame įkarštyje. Tačiau 1976 m. derlius nebuvo per daug blogas ir pirmoje metų pusėje vienu tarpu pasiekė ankstesnę savo lygį (pagrindinė javapjūtė yra gruodžio-sausio mėnesiais); bet, žinoma, toli gražu iki septintojo dešimtmečio vidutinių rodiklių¹⁰⁴. Kai kurių liudytojų nuomone, 1977 m. žmonės patyrė siaubo viršūnę: ne tik niokojantį badą, bet ir atsinaujinusius valymus¹⁰⁵. Jie įgavo kitokį nei 1975 m. pobūdį (dažnai kildavo dėl kaskart žiauresnių

¹⁰² Iš tikrųjų vaizdas buvo daug niuresnis, labai greitai jis pasikeitė tiems, kurie buvo deportuoti į plėšinių zonas.

¹⁰³ Becker, *op. cit.*, p. 276.

¹⁰⁴ Twinmg, *min. skyrius*, p. 143.

¹⁰⁵ PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 5; Sliwinski (op. cit., p. 65) patvirtina savo įspūdžius.

vidinių režimo konfliktų), dar specifiškesnį etniniu požiūriu. Kaip jau matėme, valymai palietė naujas kategorijas - turtingus ar net vidutinius valstiečius, „prastuomenę“ ir vyko sistemingiau, ne taip kaip anksčiau su mokytojais¹⁰⁶. Jie paliko naujo žiaurumo įspaudus: nors 1975 m. instrukcijose jau buvo numatyta respublikos kariškų žmonių ir vaikų egzekucijos, tačiau tik 1977 m. pradėta areštuoti ir žudyti anksčiau (netgi labai seniai) egzekucijomis nubaustų vyrų žmonas; jau nebe išimtinis dalykas, kai likviduojamos ištisos šeimos, jei ne ištisi kaimai, pvz., 1977 m. balandžio 17 d., šlovingų „išlaisvinimo“ metinių proga, likviduotas buvusio prezidento Lon Nolo kaimas (su 350 žmonių)¹⁰⁷. Dar kontroversiškesni 1978 metai. Sliwinskio nuomone, badas pastebimai mažėjo, be abejo, dėl geresnio derliaus, o ypač dėl lankstesnio valdymo. Twiningas, labiau besiremiantis liudytojų tvirtinimais, sako, kad sausros ir karo sutapimas, priešingai, bus sukėlęs baisius nepriteklius¹⁰⁸. Viena yra tikra, kad vis labiau ir labiau plintančios (iš karto senųjų, o ypač Rytų zonoje) žudynės tuomet pasiekė savo viršūnę.

Kasdieninė mirtis Pol Poto laikais

„Demokratinėje Kampučijoje nebuvo kalėjimų, teismų, universitetų, mokyklų, pinigų, pašto, knygų, sporto, pramogų... 24 valandų diena nepaliko laiko praeičiai. Kasdieninis gyvenimas buvo suskirstytas šitaip: 12 valandų - fiziniam darbui, 2 - valgymui, 3 - poilsiui ir švietimui, 7 - miegui. Mes buvome didžiulėje koncentracijos stovykioje. Nebebuvo ir teisybės. Tai *Angkar*¹⁰⁹ nustatydavo kiekvieną

¹⁰⁶ Šis „klasių kovos“ išsiplėtimas kaime ir užbaigta tuometinė visiška kolektyvizacija (uždraudžiama valgyti namuose ir prisidurti maisto) priveda prie to, kad nuo tada galima taip pat pradėti skaičiuoti didelės dalies senųjų išstumimą iš postų.

¹⁰⁷ Quinn, min. skyrius, p. 201-202.

¹⁰⁸ Sliwinski, *op. cit.*, p. 64-65; Twining, min. skyrius, p. 143-145.

¹⁰⁹ Sutrumpinimas iš *Angkar padevat* (Revoliucinė organizacija), KKP, beveik visą laiką esančios pogrindyje, priedanga.

mūsų gyvenimo poelgi. [...] Raudonieji khmerai dažnai naudodavo paraboles savo veiksams ir prieštaringsiems įsakymams pateisinti. Jie žmogų lygindavo su jaučiu: „Štai matote jautį, kuris tempia tą plūgą. Jis ėda ten, kur jam liepiama ėsti. Jeigu jį išleidi pasiganyti lauke, jis ėda. Jeigu jį nuvedi į kitą lauką, kur nepakanka žolės, jis vis tiek gromuliuoja. Jis negali pereiti iš vienos vietos į kitą. Jis prižiūrimas. O kai jam liepiama traukti plūgą, jis jį traukia. Jis niekad negalvoja apie savo žmoną, vaikus...“¹¹⁰

Visiems ištikusiems gyviems Demokratinė Kampučija paliko šį keistumo, vertybių ir gairių praradimo įspūdį. Iš tikrųjų buvo pereita į kitą veidrodžio pusę, ir jeigu norėjai turėti šansą ten išlikti gyvas, turėjai kuo skubiausiai priimti naują žaidimo taisyklę, kurios pirmasis punktas buvo radikali panieka žmogaus gyvybei. „Prarasti nėra netektis. Savęs išsaugojimas neduoda jokios naudos“ - visi liudijimai kartoja šią baisią formulotę¹¹¹. Iš tikrųjų 1973 m. kai kurie kambodžiečiai buvo patekę į pragarą: tada „išlaisvintose“ Pietvakarių zonos teritorijose buvo panaikintas budizmo kultas, vaikai atplėšti nuo tėvų, priversta nešioti uniformą, gamybiniuose kooperatyvuose žmonės suskirstyti į brigadas. Kiekviename žingsnyje laukė pražūtis. Apie tai dabar ir reikia papasakoti.

Džiugi ateitis, vergovė, badas

Pirmiausia reikėjo susitaikyti su naujomis sąlygomis, pereinamosiomis, bent jau „75-iesiems“ - laikomiems kažkur per vidurį tarp darbinio gyvulio ir belaisvio¹¹² (visa tai išplaukė iš Angkoro*

¹¹⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 305.

¹¹¹ Plg., pvz., Chandler (1993), *op. cit.*, p. 195; Ly Heng et Françoise Demeure, *Cam-bodge: le sourire bâillonné*, Xonrupt-Longemer, Anako, 1994, p. 100.

¹¹² Haing Ngor (*op. cit.*, p. 158) viename raudonųjų khmerų dispenseryje išgirdo, kaip seselė klausia kitą: „Ar tu davei pavalgyti karo vergams?“

* Angkoras - Kambodžos archeologinės vietovės pavadinimas; IX-XV a. buvusi Khmerų karalių būstinė. - *Vert. past.*

tradicijos...). Senujų kaimai lengviau priimdavo į savo tarpą tą, kuris būdavo pažiūrėti tvirto sudėjimo ir neaplipęs papildomom bur-nom¹¹³. Palengva iš jo atimamas turtas: pradedant nuo pačios evakuacijos tai darė raudonųjų khmerų kareiviai, kaime jį apiplėšinėja pareigūnai ir senieji - per juodąją rinką. Didžiausių nepriteklių metu dubenėlis ryžių (250 g) galėjo siekti absurdišką 100 dolerių kainą¹¹⁴. Turėjai susitaikyti, kad praradai teisę į bet kokį mokymąsi, į bet kokį persikėlimą iš vienos vietos į kitą, į bet kokią įstatymų leidžiamą prekybą, į bet kokią žmonišką mediciną, religiją, raštą; dabar buvai priverstas laikytis griežtų rengimosi (juoda, ilgomis rankovėmis, užsagstyta iki kaklo apranga) ar elgesio normų (nerodyti švelnumo, nesiginčyti ir nesikeikti, nesiskusti ir neverkti). Turėjai akiai paklusti bet kokiai instrukcijai (apsimesti, kad klausaisi) nesibaigiančiuose susirinkimuose, skanduoti arba staugti pagal komandą, kritikuoti kitus ir save... Demokratinės Kampučijos 1976 m. konstitucijoje nurodoma, kad pirmoji piliečių teisė yra dirbti: niekados naujieji nieko kito ir nežinojo. Suprantama, kodėl pirmosiomis santvarkos dienomis buvo tikra savižudybių epidemija: režimo pradžia ypač sudavė smūgį tiems, kurie buvo atskirti nuo savo artimųjų, pagyvenusiems žmonėms, pasijutusiems našta savo šeimai, arba patiems neturtingiausiems.

„75-iesiems“ buvo dar sunkiau pritaipyti prie šio režimo dėl nepavydėtinų „priėmimo“ (į jį) sąlygų (jei apskritai išdrįsime vartoti šį terminą). Diduma jų buvo išsiųsti į kenksmingus sveikatai rajonus, ypač 1975 m. rudenį. Jie nieko daugiau negalėjo tikėtis, kaip tik šiurkščių darbo įrankių ir amžino alkio, jokios techninės pagalbos, praktinio parengimo, tik sunkiausių nuobaudų, jei su visu tuo nesusidorodavo, nesvarbu dėl kokios priežasties: net akivaizdus jų suinvalidumas neapsaugos nuo bausmės už tinginiavimą ir nesugebėjimą dirbti, t. y. nuo mirties. Išskyrus ypatingai tvirtų šeimų apgyvendinti-

¹¹³ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 59.

¹¹⁴ *Ibid.*, p. 263.

niimą vienoje vietoje, įkurdinimas niekad nebūdavo galutinis: nuolatiniai gamybinių brigadų kilnojimai iš vienos vietos į kitą ir ypač naujos deportacijos rodė totališką valdžios despotizmą. Todėl patys sveikiau-sieji susigundo pabėgti ten, kur dar valdžia išlaikusi nors kiek proto, įžvalgumo, gal net žmoniškumo. Pabėgimas dažnai prilygsta tikrai sa-vižudybei: be kompas ir daugiausia be žemėlapio¹¹⁵, dažnai per liū-čių sezoną, kada sunkiau susekti ir lengviau likti nepastebėtam, o maisto nepakanka, organizmas išsekęs. Nesunku nuspėti, kad dauguma bėg-lių miršta dar nespėję pakliūti į atsitiktinio raudonųjų khmerų patulio rankas. Vis dėlto mėginimų pabėgti būta apšiai, juos skatindavo men-ka priežiūra - mažai kareivių ir pareigūnų¹¹⁶.

Prie naujo būvio buvo sunku prisitaikyti, o įsigalėjusi sistema naujiems atvykėliams visai neleido atgauti jėgų. Jų vadai atrodė įsiti-kinę, kad „džiugi ateitis“ čia pat, ranka pasiekama, žinoma, ji ateis, kai bus įvykdytas ketverių metų planas (1977-1980), kurį 1976 m. rugpjūtį pristatė Pol Potas. Jis užsimojo masiškai plėtoti žemės ūki produktų, vienintelio šalies resurso, gamybą ir eksportą ir šitaip reali-zuoti primityvų kapitalo kaupimą. Tuomet būtų industrializuotas žė-mės ūkis, išvystyta įvairi lengvoji pramonė ir kiek vėliau - galinga sunkioji pramonė¹¹⁷. Keista, ši modernistinė mistika rėmėsi paseisti-ne (paseizmas - perdėtas gėrėjimasis praeitimi. - *Vert. past.*) fan-tasmagorija: Angkoro fantasmagorija. „Kadangi mūsų šalis sugebė-jo pastatyti Angkorą, viskas jai įmanoma“, - tikino Pol Potas savo ilgiausioje kalboje 1977 m. rugsėjo 27 d., kurioje jis oficialiai pa-skelbė, kad *Angkar* iš tikrųjų buvo Kampučijos komunistų partija¹¹⁸. Kitas raudonųjų khmerų voliuntarizmo pateisinimas - tai „šlovin-goji balandžio 17-oji“, kuri atseit įrodė Kambodžos vargingųjų vals-tiečių pranašumą prieš pirmąją imperialistinę valstybę.

¹¹⁵ Pin Yathay už aukso kainą įsigijo gabalą žemėlapio.

¹¹⁶ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 150.

¹¹⁷ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 191-193 ir 197-198; plano dalis, skirta sunkiajai pramonei, pati ilgiausia iš visų.

¹¹⁸ Chandler, *op. cit.*, p. 223.

Šiomis aplinkybėmis lengvabūdiška - prašyti gyventojus stengtis, kad būtų gaunama „trys tonos (*paddy*) iš hektaro“¹¹⁹; apie 1970 m. niekada nebūdavo iš hektaro daugiau kaip viena tona grūdų. Lengvabūdiška - numatyti tris kartus padidinti ryžių plantacijų plotą turtingame Šiaurės vakarų rajone. Konkrečiai tai reiškė ir įdirbti naujas žemes, įdiegti plačią irigacinę sistemą¹²⁰; buvo manoma labai greitai pereiti nuo vienos tonos prie dviejų, paskui prie trijų tonų derliaus per metus. Visos kitos žemės ūkio kultūros nuėjo į antrą planą, o pastangų buvo reikalaujama iš šios „darbo armijos“, kurią sudarė naujieji, ne menkesnių¹²¹. Beje, darbo jėga pradėjo išsekti

dėl dažnų mirčių: neretai patys stipriausi vyrai, iš kurių būdavo daugiausia reikalaujama, mirdavo pirmiausia¹²². Įsivyravusi darbo dienos trukmė - 11 valandų, bet pasitaikius progai tarp kaimų rengiamos varžybos (didžiausiam jų pareigūnų šlovinimui), verčiama keltis 4 valandą ryto ir darbo aikštelėse išbūti iki 22 arba 23 valandos¹²³. Poilsio diena (kartais ir visiškai panaikinta) paprastai būdavo duodama tik kas dešimt dienų¹²⁴; bet jas ištiesai užimdavo nesibaigiantys politiniai mitingai. Darbo tempas normaliu oru nebūtinai turėdavo viršyti įprastą Kambodžos valstiečio darbo ritmą. Didelis skirtumas toks, kad beveik neduodama atokvėpio, petraukėlių darbo metu neužtekdavo, ypač nuolatos badmiriaujant¹²⁵.

Žadėta šviesi ateitis, bet dabartis buvo klaiki. 1976 m. lapkritį amerikiečių ambasada Bankoke, remdamasi pabėgėlių pasakojimais, konstatavo žemės ūkio atsilikimą 50% palyginus su praėjū-

¹¹⁹ Atsitiktinai būtent tokį kiekį nustato tuometinis viceministras Hua Cuofengas nacionalinėje konferencijoje, sekant 1975 m. Dazhai pavyzdžiu.

¹²⁰ Opu palyginti netirštai gyvenamoje Kambodžoje, kur ypač svarbu lietus ir dažni kasmetiniai potvyniai.

¹²¹ Chandler, *op. cit.*, 193-194, ir Kari D. Jackson, *The Ideology of Total Revolution*. kn. Jackson (red.), *op. cit.*, p. 60.

¹²² Pin Yathay, *op. cit.*, p. 147.

¹²³ *Ibid.*, p. 99 ir 139.

¹²⁴ Sekant Prancūzų revoliucijos *décadi*, bandoma pakeisti sekmadienius dekada?

¹²⁵ Twining, *min. skyrius*, p. 130.

siais 1975 m.¹²⁶ Tuo metu keliavusieji po šalį aprašo apytuščius kaimus, užleistus nedirbamus laukus; tai masinių perkėlimų į statybas ir plėšinių zonas padarinys. Tiesiog sukrečiantis Laurence Picq pasakojimas (žr. tekstą žemiau).

Kaimų sugriovimas

Abipus kelio, kiek akys užmato, driekiasi dirvonuojantys ryžių laukai. Veltui dairausi darbininkų. Nieko, tik nuvažiaus geroką dešimtį kilometrų išvydau dirbant būrelį jaunų merginų.

Kurgi tie šimtai kilnojamųjų jaunimo brigadų, apie kurias kasdien kalba radijas?

Tarpais praeidavo vyrų ir moterų grupelė, nieko nesakančiais veidais, per petį persimetę medžiaginį ryšulėlį. Iš jų aprangos, kadaise buvusių ryškiaspalvių skudurų, aptemptų kelnių ar sudriskusią sijoną, galėjai spėti, kad tai „naujieji“, išvaryti iš miestų buvę jų gyventojai.

Sužinojau, kad šį pusmetį vėl buvo organizuotas gyventojų perkėlimas, norint nuslėpti „išdavikų gaujos“ absurdiškos politikos pakrikimą.

Iš pradžių šie miestiečiai būdavo siunčiami į skurdžius Pietvakarių rajonus, kur, susidūrę akis į akį su visišku skurdu, jie turėjo išsiugdyti „naują pasaulio koncepciją“. Taigi per šį laiką derlingi rajonai buvo palikti be darbo jėgos. Visoje šalyje mirštama badu, o tik vienas penktadalis dirbamų žemių apsėjama.

Kurgi pasidėjo šiose žemėse plušėjusi senoji darbo jėga? Daug klausimų liko be atsakymo.

O taip išliaupsintos už savo atsidavimą darbui kilnojamosios brigados sunkiai laikėsi. Valgi joms atnešdavo į laukus: keletą apynių virintame vandenyje, truputį ryžių, perpus mažiau, negu mes matėme Pnompenyje. Su tokiu valgiu, kad ir kaip stengtumeis, daug nenudirbsi. [...]

Aš išpūčiau akis. Vaizdas buvo siaubingas: neapsakomas skurdas, nesurasi žodžio tokiai suirutei pavadinti, apverktini nuostoliai...

¹²⁶ Kiernan, *op. cit.*, p. 235.

Mašiniai riedant dideliu greičiu, kažkoks senis, plačiai mojuodamas rankomis, rodydamas ženklus sustoti, išbėgo priešais. Pakeleje gulėjo jauna moteris, be abejo, serganti. Vairuotojas, staigiai suktelejęs į šoną, nuvažiavo toliau, o senis, rankas iškėlęs į dangų, taip ir liko stovėti vidury kelio¹²⁷.

Pats KKP ekonominis planas savaime diktavo nepakeliamą įtampą. Ją dar labiau didino atsakingų už plano vykdymą pareigūnų neišmanymas. Plano kertinis akmuo buvo drėkinimo sistema, ir jai buvo skiriama viskas, paaukojant dabartį ateičiai. Deja, koncepcijos ir/arba daugelio pradėtų darbų nemokšiškumas daugiausia padarė šią auką beprasme. Yra keli iki mūsų dienų išlikę gerai suplanuoti ir tebenaudojami molai bei užtvankos, bet nežinome, kiek buvo tokių, kuriuos nusinešė pirmieji potvyniai (kartu paskandino kelis šimtus statybininkų ar kaimiečių), pasuko vandens tėkmę priešinga kryptimi, po kelių mėnesių prasmego dumble... Kartais darbuose dalyvavę hidraulikos inžinieriai tik tylomis galėjo išlieti pyktį, nes kritika būtų reiškusi priešškumą *Angkar*, o šito pasekmės gerai žinomos. „Tam, kad statytumėte užtvankas, jums nereikia nieko daugiau, tik politinio švietimo“, - buvo tvirtai įtikinėjami vergai¹²⁸. Tokiems neraštingiems valstiečiams, kokie dažnai būdavo šie viršininkai, ta Sangrūda žemkasių, darbo valandų ir žemės atrodė vienintelis technikos progresas.

Po šiuo technikos ir technikų nesupratimu slypėjo elementariausios kaimiškos sveikos nuovokos atmetimas: vargšai skurdžiai nuo darbo sudiržusiomis rankomis galbūt vadovavo statyboms ir kaimams, bet jiems patiems vadovavo miestiečiai intelektualai, ištroškę formalaus racionalumo bei unifikavimo ir įsitikinę savo visužinyse. Kitaip jie nebūtų įsakę panaikinti didumos mažų sutvirtini-

¹²⁷ Laurence Picq, *Au-delà du ciel: cinq ans chez les Khmers rouges*, Paris, Bernard Barrault, 1984, p. 133-135.

¹²⁸ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 166-167.

mų ryžių plantacijose ir privertę būtinai tarp jų išlaikyti vieno hektaro sklypus¹²⁹. Žemės ūkio darbų kalendorius buvo sudaromas centralizuotai visam rajonui, neatsižvelgiant į vietos ekologines sąlygas¹³⁰. Dekretu paskelbus, kad ryžių gamyba - vienintelis sėkmės kriterijus, kai kurie viršininkai pamanė, kad gerai padarys iškirsdami kultivuojamose zonose visus medžius, kartu ir vaismedžius. Taip jie atėmė žvirbliams vagišiams prieglobstį ir visiškai išnaikino išbadėjusiems gyventojams vieną iš prasimaitinimo šaltinių¹³¹. Šitaip koreguojama buvo pati gamta, o darbo jėga - skirstoma ir specializuojama iki absurdo: kiekviena skirtingo amžiaus kategorija „mobilizuojama“ atskirai¹³² (nuo septynerių iki keturiolikos metų, pasakui nuo keturiolikos iki vestuvių, seni žmonės ir t. t.), ir brigadų, skirtų tik vienai konkrečiai užduočiai, skaičius vis didėjo. Ir dar neprieinami viršininkai, apsigaubę savo visagališka aureole, niekuomet nedirbantys kartu su savo valdiniais, šaltai įsakinėjantys, nepakenčiantys nė menkiausio ginčo.

Badas, ilgus metus varginęs milijonus kambodžiečių, taip pat sąmoningai buvo panaudojamas žmonėms pavergti. Juk išsekę, neįstengiantys prasimaitinti žmonės ne taip susimanys pabėgti. Visą laiką persekiojami minties apie maistą, jie prarado bet kokią savarankiškumą, norą prieštarauti ir netgi lytinį potraukį. *Stop-and-go*, amžina svajonė sočiai pavalgyti, leido greičiau apsiprasti su priverstiniais persikėlimais arba perėjimu prie kolektyvinių valgyklų (užteko keletą kartų būti pamaitintiems pusėtiniais pietumis, ir visi pradėdavo mylėti *Angkar*), arba, dar geriau, palaužti tarpusavio solidarumą, įskaitant ir santykių nutraukimą tarp tėvų ir vaikų. Nebuvo baisu bučiuoti jus maitinančią ranką, tegu ir kokia kruvina jiniai būtų¹³³.

¹²⁹ *Ibid.*, p. 199.

¹³⁰ Twining, min. skyrius, p. 122.

¹³¹ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 291.

¹³² Nuolatos pabrėžiamas panašumas tarp darbininkų ir armijos, tarp gamybos ir karinės kampanijos.

¹³³ Picų, *op. cit.*; Pin Yathay, *op. cit.*, p. 163-164, 186 ir 199.

Liūdna ironija: režimas, norėjęs viską paaukoti ryžių mistikai (panašiai kaip SSRS buvo plieno mistika ar Kuboje - cukraus), padarė šį produktą, ryžius, vis labiau ir labiau mitinį. Nuo trečiojo dešimtmečio Kambodža nuolat eksportuodavo po keletą šimtų tūkstančių tonų ryžių per metus, dar išmaitindama kukliai, bet pakankamai, savo gyventojų masę. Dabar, kai buvo įvestos kolektyvinės valgyklos, 1976 m. pradžioje didelė dalis Kambodžos nematė nieko daugiau, tik skystą ryžių sriubą (kurioje buvo maždaug keturi arbatiniai šaukšteliai ryžių vienam žmogui). O derlius, matėme, svyruodavo tarp skurdaus ir katastrofiško. Neįtikėtinomis proporcijomis mažėjo kasdienis maisto davinys. Manoma, kad iki 1975 m. vienas suaugęs Batambango rajono žmogus suvartodavo apytikriai 400 gramų ryžių per dieną - minimalų kiekį normaliai veiklai palaikyti¹³⁴. Beje, visi liudijimai sutampa: raudonųjų khmerų laikais, kai tekdavo vienas dubenėlis ryžių (250 g) žmogui, tai būdavo tikra šventė. Nors maisto racionai labai keitėsi, neretai pasitaikydavo, kad penki, šeši ir net aštuoni žmonės turėdavo pasitenkinti vienu dubenėliu¹³⁵.

Todėl gyvybiškai svarbi buvo juodoji rinka, kur buvo galima įsigyti ryžių. Juos daugiausia čia pristatydavo pareigūnai, kurie nuslėpdavo neužregistruotų mirusiųjų duomenis ir individualiai gaunamą, paprastai uždraustą maistą. *Angkar* viską darė liaudies labui, - taigi jos racionų turi užtekti... - juodoji rinka kartais toleruojama oficialiai¹³⁶ arba neoficialiai, išskyrus, žinoma, tuos atvejus, kai susiduriama su „vagyste“. Išbadėjusiems žmonėms nebuvo jokio skirtumo tarp kolektyvinio turto (*paddy* prieš pat derliaus nuėmimą arba po jo) ir kuklios privatininkų sodybos (vištidės, vėliau senujų naminiai gyvuliai). Maistui buvo naudojami krabai, varlės, sraigės, driežai, gyvatės, kurių knibždėte knibžda ryžių laukuose, raudonosios skruzdėlės

¹³⁴ PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 5.

¹³⁵ Plg. daugiausia Twining, min. skyrių, p. 149-150; Kiernan, *op. cit.*, p. 20; Pin Yathay, *op. cit.*, p. 1 38.

¹³⁶ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 228; Haing Ngor, *op. cit.*, p. 257-258.

ar stambūs vorai, kuriuos surydavo gyvus, daigai, miško grybai ir šaknys, kurie blogai atpažinti ar nepakankamai išvirti¹³⁷ daug žmonių nuvarė į kapus. Buvo prieita iki neįsivaizduojamų net skurdžioje šalyje kraštutinumų: atimti édalą iš kiaulių lovio¹³⁸ arba pasidaryti puotą iš lauko žiurkių¹³⁹. Viena iš pagrindinių nuobaudų buvo skiriama už individualų maisto susiradimą; ji galėjo svyruoti nuo įspėjimo iki egzekucijų - pamokyti kitiems, kai pernelyg masiškai būdavo siaubiamas derlius¹⁴⁰.

Kasdieninis, organizmus sekinantis badmiriavimas paskatino visų ligų (ypač dizenterijos) paūmėjimą. Imdavo kamuoti ir alkio skausmai, užvis baisiausia būdavo, kai žmogus visas ištindavo, - gerai pažįstama iš istorijoje pasitaikiusių atvejų aprašymo, - būklę palengvina didelis kiekis druskos, ištirpintos kasdieniniame virale. Tokios palyginti ramios mirties (iš pradžių silpnumas, vėliau nesąmoninga būsena) galiausiai kai kas laukdavo, ypač nusenę žmonės¹⁴¹.

Mažiausiai, ką galima pasakyti, tai kad ši tragiška liga - kartais prikaustytieji prie ligos patalo sudarydavo didumą bendruomenės¹⁴² - visiškai nejaudino raudonųjų khmerų atsakingų darbuotojų. Atseit prikaustytasis prie ligos patalo pats kaltas, nes per jį „*Angkar* prarado darbo jėgą¹⁴³. Ligonis, visuomet įtariamasis simuliavimu, paprastai galėdavo nedirbti tik su ta sąlyga, jei jam reikėdavo vykti į gydymo punktą ar ligoninę, kur maisto daviniai buvo sumažinti, o epidemijų rizika labai didelė. Henri Locardas, be abejo, turi pagrindo rašyti, kad „ligoninės buvo daugiau žmonių šalinimo, o ne gydymo vieta“¹⁴⁴:

¹³⁷ Valgi ruošti namie buvo draudžiama įstatymo; tai dažnai mėginama nuslėpti prasi-metus virinamam vandeniui - raudonųjų khmerų rekomenduota profilaktinė priemonė.

¹³⁸ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 139-140.

¹³⁹ PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 7.

¹⁴⁰ Haing Ngoras (*op. cit.*, p. 215) aprašo ketverių metų vaiko, pririšto prie baslio, dienų dienas trunkančią agoniją nieko negalinčių padėti tėvų akivaizdoje.

¹⁴¹ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 135-136; Pin Yathay, *op. cit.*, p. 267.

¹⁴² Plg., pvz., Haing Ngor, *op. cit.*, p. 145.

¹⁴³ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 174.

¹⁴⁴ Locard (1995), min. straipsnis, p. 6.

Pin Yathay per kelias savaites neteko keturių savo šeimos narių, kurie mirė ligoninėje. Penkiolika tymais sergančių jaunuolių buvo visiškai netausojami: turėjo dirbti, negavo jokio slaugymo, priversti miegoti tiesiog ant žemės, nors išbėrimų vietoje nuo užsikrėtimo atsirado žaizdos. Viso to rezultatas: vienintelis liko gyvas.

Nuo gairių išnykimo iki sugyvuėjimo

Alkis žmogų paverčia gyvuliu, tas žinoma. Žmogus užsisklendžia savyje, pasidaro visiškai nesvarbu, kaip kiti tave vertins, svarbiausia - kad tik išliktum gyvas. O kaipgi kitaip paaiškinti pavienius kanibalizmo atvejus? Vis dėlto čia jų buvo mažiau nei Didžiojo šuolio metais Kinijoje ir, rodos, buvo apsiribojama lavonų suvartojimu. Pin Yathay primena du konkrečius pavyzdžius: kaip viena buvusi pradinių klasių mokytoja surijo dalį savo sesers kūno ir kaip ligoninės palatoje pasidalijo ir suvalgė mirusio jaunuolio lavoną. Abiem atvejais „žmogėdroms“ (pagal khmerų tradiciją ypatingai demoniškomis dvasiomis) bausmė yra mirtis, - užmušama kaimo akivaizdoje, mokytoja baudžiama matant jos mažai dukrelei¹⁴⁵. Kanibalizmas iš keršto pasireiškė čia taip pat kaip ir Kinijoje: Ly Hengas¹⁴⁶ prisimena vieną raudonųjų khmerų kareivį dezertyrą, kuris prieš savo egzekuciją verčiamas valgyti savo paties ausis. Dažniau kalbama apie žmogaus kepenų vartojimą, nors jos ir nebuvo raudonųjų khmerų firminis patiekalas: 1970-1975 m. respublikos kareiviai jų duodavo paragauti savo priešams; tokių atvejų pasitaiko visoje Pietryčių Azijoje¹⁴⁷. Haing Ngoras¹⁴⁸ aprašo, kaip viename kalėjime nužudytai nėščiai moteriai išpjaunama gimda, kepenys ir krūtys; gimda išmetama (kitos jau džiūsta, pakabintos ant kalėjimo stogo krašto), o kiti organai išsinešami galvojant: „Šiam

¹⁴⁵ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 217 ir 227.

¹⁴⁶ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 172-173.

¹⁴⁷ Ponchaud, *min.*, straipsnis, p. 160.

¹⁴⁸ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 174 ir 193-194.

vakarui užtektinai bus mėsos". Ken Khunas prisimena vieno kooperatyvo, gaminančio vaistus akims iš žmogaus tulžies pūslės, viršininką¹⁴⁹ (tuos vaistus laisvai dalijantį savo pavaldiniams), nuolat giriantį žmogaus kepenų skanumą¹⁵⁰. Argi šioje žmogėdrystėje neslypi daug bendresnis reiškinys: vertybių, moralinių ir kultūrinių, o pirmiausia atjautos - pagrindinės budizmo gairės - praradimas? Raudonųjų khmerų santvarkos paradoksas: ji tvirtino norėjusi sukurti lygybės, teisingumo, brolybės, kolektyvo, kur galvojama apie kitus, visuomenę, o kaip ir kitos komunistinės valstybės išprovokavo negirdėtą egoizmą, kur kiekvienas griebia sau, didžiausią nelygybę *valdžioje*, teismuose. Nes tam, kad išgyventum tokioje santvarkoje, reikėjo svarbiausia ir pirmiausia mokėti meluoti, sukti, vogti ir likti nejautriam.

Pavyzdys, jeigu taip galima sakyti, ėjo iš viršaus. Pol Potas, pasislėpęs (partizanų) brūzgynuose 1963 m., nė piršto nepajudino, kad užmegztų kontaktus su šeima net po 1975 m. balandžio 17-osios. Jo du broliai ir brolienė buvo deportuoti su kitais, vienas iš jų greitai mirė, kiti du, likę gyvi, iš oficialaus portreto atpažinę diktatorių, pagalvojo (ir teisingai), kad geriau bus niekada nepripažinti savo ryšių su juo¹⁵¹. Režimas darė viską, kad tik sutrauktų ir atšaldytų šeimyninius saitus, kai įtardavo, kad jie gali skatinti spontanišką pasipriešinimą totalitariniam kiekvieno individo priklausomybės *Angkar* projektu i. Darbo vietos dažnai turėdavo savo pačių „patalpas“ (paprastas medžiagines pertvaras arba hamakus), netgi visai netoli nuo kaimo. Būdavo labai sunku gauti leidimą iš jų išeiti: taigi vyrai dažnai ištisas savaites ar dar ilgiau likdavo atskirti nuo žmonių, vaikai - nuo senų tėvų; paaugliams dažnai neleisdavo apsilankyti namuose po pusę metų ir gauti žinių iš ten¹⁵²,

¹⁴⁹ Čia turimas omeny specifinis meno poveikis Loeu khmerams (Ponchaud, min. skyrius, p. 160).

¹⁵⁰ Kên Khun, *De la dictature des Khmers rouges à l'occupation vietnamienne-Cambodge, 1975-1979*, L'Harmattan, 1994, p. 94.

¹⁵¹ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 174-175.

¹⁵² Paštas, nereikia nė sakyti, visiškai liovėsi veikęs.

kad kartais grįžę nerastų visų namiškių išžudytų¹⁵³. Ir čia pavyzdys iš viršaus: pačių vyriausybės vadovų šeimos dažnai gyvendavo atskirai¹⁵⁴.

Buvo peikiama ta motina, kuri pernelyg aukojasi savo vaikui, net mažam. Jiems buvo atimtos teisės: vyrų - žmonoms, tėvų - savo įpėdiniams; sudavus antausį savo žmonai, vaikams įskundus tėvus, kad šie juos mušę, pasipriešinus savikritikai, nusikeikus ar susiginčijus¹⁵⁵ grėsė mirties bausmė. Tai daroma ne iš humanizmo, čia reikia įžiūrėti valdžios norą pasisavinti legalios jėgos monopolį, negali būti nė kalbos apie valdžios santykių panaikinimą. Didžiausia panieka rodoma šeimos jausmams: šeimos nariai būdavo išskirti, dažnai visiems laikams, vien dėl to, kad nepavyko pakliūti į tą patį sunkvežimį, arba dėl to, kad du vienas paskui kitą su konvojumi važiuojantys vežimai gavo įsakymą nepasukti tuo pačiu deportacijos keliu. Pareigūnams buvo visiškai nesvarbu, kad seniai ar vaikai tuomet būdavo atskiriami vieni nuo kitų. „Nesįjaudinkite, *Angkar* pasirūpins [jais]. Jūs nepasitikite *Angkar?*‘ - toks būdavo tipiškas atsakymas tiems, kurie maldaudavo neatskirti jų nuo artimųjų¹⁵⁶.

Pakeitus mirusiųjų deginimą laidojimu žemėje (išskyrus tuos atvejus, kai maldaudavo leisti sudeginti, ir tas priklausė nuo pareigūno žmoniškumo), buvo papildomai pasikėsinta į šeimos vienybę: khmerui palikti artimą šaltyje, purve, be laidojimo apeigų (tokiu atveju nieko nenumatyta) reiškė parodyti elementariausią nepagarbą jam, sukompromituoti jo reinkarnaciją, pasmerkti jį vaiduklio egzistencijai. O dažnai kilnojantis iš vienos vietos į kitą buvo labai svarbu turėti su savimi žiupsnelį artimojo pelenų. Iš tikrųjų tai buvo sistemingas puolimas prieš turtingą tradicinę Kambodžos kultūrą, nesvarbu kokia ji būtų - budistinė ar priešbudisti-

¹⁵³ Asmeninis pokalbis, Kambodža, 1996 m. gruodis.

¹⁵⁴ Picq, *op. cit.*

¹⁵⁵ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 168.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 90 ir 122.

né (Loeu khmerų „primityvios“ apeigos geriausiai išsaugojo išlikusius Angkoro imperijos ritualus), liaudies (meilės dainos, pokštai) ar mokslo (dvaro šokiai, šventyklų tapyba, skulptūros...). 1976 m. planas, be abejo, mėgdžiodamas kinų kultūrinę revoliuciją, nepripažino kitų meninės išraiškos formų, tik revoliucines dainas ir poemas¹⁵⁷.

Bet už viso to, už mirusiųjų statuso sumenkinimo, slypėjo žmogiškumo paneigimas. „Aš nesu žmogiška būtybė, aš esu gyvulys“, - savo išpažintyje pareiškė buvęs vadovas ir ministras Hu Nimas¹⁵⁸. Argi žmogus tiek tevertas kiek gyvulys? Galėjai netekti gyvybės praganęs vieną jautį arba būti mirtinai nukankintas, kad jam sušereit¹⁵⁹. Žmonės įkinkomi į arklą ir negailestingai mušami už tai, kad nesugebėjo būti tokie kaip gyvuliai, kuriuos jie atstoja¹⁶⁰. Žmogaus gyvybė tokia pigi... „Tu turi individualistinių polinkių. [...] Tu privalai [...] išsivaduoti nuo savo jausmų“, - moko raudonųjų khmerų kareivis Piną Yathay, kuris norėjo laikyti prie savęs sužeistą sūnų. Po kelių dienų, norėdamas jį pamatyti jau mirusį, Pin Yathay privalo pasiaiškinti, kad sirgdamas jis „eikvoja savo jėgas *Angkar* naudai“, tik tada gauna, žinoma, sunkiai, leidimą išvysti sūnaus kūną. Vėliau jis neturi teisės aplankyti ligoninėje savo žmonos - atseit „tuo rūpinasi *Angkar*“. Atėjęs į pagalbą sunkiai sergančiai kaimynei su dviem mažais vaikais, jis gavo tokią raudonojo khmero pastabą: „Ne jūsų pareiga jai padėti, priešingai, tai įrodo, kad jūs dar jaučiate gailestį, draugiškumą. Reikia atsikratyti šių jausmų ir išmesti iš galvos individualistinius polinkius. O dabar grįžkite namo“¹⁶¹.

¹⁵⁷ Chandler (1993), op. cit., p. 202; Henri Locard, *Les Chants révolutionnaires khmers rouges et la tradition culturelle cambodgienne, ou la révolution triomphante*, pranešimas khmerologijos kolokviuje, Phnom Penh, 1996 m. rugpjūtis.

¹⁵⁸ Françoise Corréze et Alain Forest, *Le Cambodge à deux voix*, Paris,

¹⁵⁹ Heng et Demeure, op. cit., p. 132.

¹⁶⁰ Haing Ngor, op. cit., p. 131-132.

¹⁶¹ Pin Yathay, op. cit., p. 222-223, 226 ir 310; visuose liudijimuose panašių epizodų begalė.

Toks sistemingas žmoniškumo neigimas, diegiamas šalies šeiminių, atsigręžė kita puse: nespėdavo sargai ir skundikai nusisukti, kai jų aukos be menkausio skrupulo puldavo meluoti, simuluoti, o ypač vogti. Tai buvo gyvenimo ar mirties klausimas, turint galvoje *Angkar* tiekiamą maisto normą: visi vagia, pradedant vaikais ir baigiant seniais, tai gali būti mažmožis - nusiskinti keli vaisiai, - bet juk viskas priklauso valstybei. Pragariški spąstai, į kuriuos visuomenė priverčia jus pakliūti, nes kito pasirinkimo nėra - tik mirti, vogti ir apgaulinėti: šitoks „auklėjimas“ lig pat šiolei paliko, ypač jaunimui, gyvas cinizmo ir egoizmo žymes, kurios kenkia Kambodžos raidai.

Brutalumo triumfas

Kitas neišsprendžiamas santvarkos prieštaravimas: absoliutaus gyvenimo ir minčių aiškumo, permatomumo reikalavimas prieštarauja ypatingam valdančiosios grupės elgesio slaptumui ir dvideidiškumui. Unikalus komunistinių santvarkų vidinis reiškinys: Kambodžos komunistų partija oficialiai paskelbiama tik 1977 m. rugsėjo 27 d., praėjus trisdešimčiai mėnesių nuo balandžio 17-osios. Pati Pol Poto asmenybė yra itin gerai saugoma paslaptis. Pirmą kartą jis pasirodo 1976 m. kovą „per rinkimus“ - to reikalavo socialinė „kaučiukmedžių plantacijų darbininko“ padėtis. Jis ten niekada nėra dirbęs, lygiai kaip ir „savo tėvų fermoje“, - šitaip rašoma skelbiamoje biografijoje per jo vizitą Šiaurės Korėjoje 1977 m. spalį. Tai Vakarų slaptosios tarnybos, pasirėmusios įvairių žinybų duomenimis, padarė vieną asmenį iš Pol Poto ir iš Saloth Saro, komunistų kovotojo, pabėgusio iš Pnompenio 1963 m. ir kai kurių KKP pareigūnų paskelbto „žuvusiu partizaniniame kare“. Noras likti šešėlyje tam, kad geriau patirtų aukščiausią galią, buvo toks didelis, kad Pol Potas neturės nei biografijos, nei biusto, netgi nei oficialaus portreto; jo nuotraukos pasirodys tik labai retomis progomis, nėra ir jo raštų rinkinių. Taigi nieko, kas primintų asmenybės kultą, - ir dauguma kambodžiečių tik po 1979 m. sausio sužinos, kas buvo jų ministras pir-

mininkas¹⁶². Pol Potas sutapatino save su *Angkar*, ir atvirksčiai: viskas vyko taip, tarsi šios anoniminės organizacijos aukščiausias Anonimas būtų kiekviename kaime, nematomas, už kiekvieno net menkiausių autoritetą turinčio žmogaus. Nežinojimas - baimės šaltinis: niekas niekad negali jaustis saugus.

Nepermatomumas / permatomumas: sistemos vergai nė kiek nebeprklauso patys sau. Jų dabarčiai visapusiškai vadovaujama pasitelkus taip sumaniai išdėstytą dienotvarkę, kad nebelieka laiko atokvėpiui, amžinai persekiojančiai minčiai apie valgj, dažniems kritikos-savikritikos susirinkimams, kuriuose mažiausias nenuoseklumas gali pridaryti keblumų. Jų praeitis - kuo skrupulingiausiai išnagrinėta¹⁶³, o jei iškils nors kokia abejonė dėl jų pareiškimų tikrumo, tuojau pat prasidės areštai, paskui kankinimai, kurių tikslas - priversti prisipažinti tai, ką jie bandė nuslėpti. Esi priklausomas nuo įskundimo, nuo atsitiktinio susitikimo su buvusiu kolega, kaimynu, studijų draugu... O tavo ateitis kybo tik ant plauko, nuolankiai paklusni kiekvienam valdžioje esančio Molocho įgeidžiui. Niekas neturi praslysti pro valdžios žvilgsnį, kuri „turi ananaso dydžio akį“, anot populiaraus posakio. Kadangi visur įžiūrima politinė reikšmė, menkiausias nustatytų taisyklių pažeidimas gali būti palaikytas opozicijos aktu, kartu ir „kontrevoliuciniu nusikaltimu“. Reikėjo vengti bet kokio, net nesąmoningo, išsišokimo; pagal paranojišką raudonųjų khmerų logiką (esą apsupti tiek klastingų, kiek ir užsimaskavusių priešų) negalėjo būti nelaimingo atsitikimo, atsitiktinumo, neapsižiūrėjimo - nieko, tiktai „išdavystės“. Pakakdavo sudaužyti stiklinę, nesuvaldyti buivolo ir išarti nelygią vagą, ir jūs galėjote atsidurti prieš teismą, kuriuo pavirto kooperatyvas, įskaitant jūsų tėvus ir draugus, ir kaltintojų netrūko. Niekada nebuvo galima kalbėti apie mirusiuosius, teisingai nubaustus išdavikus ar bailius, savo pasitrauki-

¹⁶² PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 7; Chandler, *op. cit.*, p. 185-186, 227, 245 ir 265.

¹⁶³ Kartais pareikalaujama, kad sykj per mėnesį būtų parašyta visa autobiografija; pasitaikius menkiausiam nesutapimui tarp dviejų variantų, - mirtis (VVelaratna, *op. cit.*, p. 1 25).

mu atėmusius darbo jėgą iš *Angkar*. Pats žodis „mirtis“ virto tabu, reikėjo sakyti *bat kluon* (kūnas, kuris dingo).

Vis dėlto silpna vieta čia buvo - tai jokio teisminio aparato (niekuomet nėra buvę teismo) neturėjimas, policijos nebuvimas - už vidaus saugumą čia buvo atsakinga armija, kuri niekuomet nebuvo rengiama šiai užduočiai. Represinio aparato šiurkštumas tiesiog provokavo spekuliuoti, vogti, gana laisvai kalbėtis privačioje aplinkoje. Visa tai paaiškina, kad vaikai ir paaugliai buvo paversti policijos talkininkais. Vieni, jau pritaipę raudonųjų khmerų aparate, vadina mi *chlopais*, daugiausia buvo šnipai; pasislėpę, sakykim, panamėje, tykodavo nuklausyti šnekų arba aptikti draudžiamas laikyti privatiems asmenims maisto atsargas. Kiti, dažniausiai jaunesni, turėdavo ypatingą užduotį sekti savo tėvų, brolių ir seserų politines pažiūras ir už „klaidatikybę“ juos įskūsti „jų pačių labui“. Apskritai Kambodžoje visa tai, kas nebuvo aiškiai leista, buvo uždrausta (arba galėjo būti tuo laikoma). Kadangi kalėjimas buvo prieangis į mirtį, tai už nusikalstamus nerecidyvinių nepilnamečių poelgius, palydėtus pakankamai žeminančios spontaniškos savikritikos, būdavo arba atleidžiama, arba nubaudžiama pakeičiant vieną užduotį kita (pvz., pasiunčiant į kiaulidę - kaip Kinijoje) ar apkuliant, paprastai po kolektyvinio susirinkimo. Pretekstų atsirasdavo vis daugiau ir daugiau. Kaip šeimos nariams mėnesių mėnesius atsispirti pagundai pasimatyti, kai jų darbo brigados dažnai būna vos per porą kilometrų viena nuo kitos? Kaip išvengti nepilnamečiams apsirikimo darbe, kai stinga patirties, kai dėl nuovargio susilpnėjęs atidumas, įrankiai nusi-dėvėję? Kaip atsispirti pagundai pasiieškoti maisto arba tokiai „vagystei“ kaip nusiskinti vieną bananą?

Kiekvienas iš šių „nusikaltimų“ galėjo baigtis įkalinimu arba mirtimi¹⁶⁴. Juos darydavo visi, bet bausmė būdavo taikoma labiau pamatuotai. Jauniems - ypač dažnai, suaugusieji, rodos, daugiau

¹⁶⁴ Seng Kimseang (*PPP*, 1995 m. balandžio 7 d., p. 7) prisimena, kad paaugli, pavogusį ryžių, mušė iki nualpimo, paskui - kaip jis „dingo“ *Angkar* glėbyje.

būdavo negailestingai primušami; kai kada jie nuo to mirdavo; viskas reliatyvu. Budeliais galėjo būti raudonųjų khmerų kariškiai. Bet labiausiai įprasta buvo gauti mušti nuo savo darbo draugų, „75-tjų“, kurie dažnai tarpusavyje rungtyniaudavo uolumu: kuo labiau jautė pavojų sau pačiam, tuo uoliau kūrė savo darbo draugus. Ir visuomet reikėjo rodyti visišką nuolankumą: skundai arba, dar blogiau, protestai reikštų nepritarimą bausmei, taigi ir santvarkai. Čia ne tik bausmės, bet ir terorizavimas: buvo įprasta inscenuoti egzekucijas¹⁶⁵.

Nužudymas kaip valdžios metodas

„Tokiai šaliai, kokią mes statome, pakanka vieno milijono gerų revoliucionierių. Nieko kito mums nereikia. Mums geriau užmušti dešimt draugų nei palikti gyvą vieną priešą“, - tokios būdavo raudonųjų khmerų kalbos kooperatyvų susirinkimuose¹⁶⁶. Šitokią genocido logiką jie ir įgyvendino. Pol Poto laikais smurtinė mirtis buvo kasdienis dalykas: tada dažniau mirdavo nuo smurto nei nuo ligos ar senatvės. Tuomet vadinamoji „griežčiausia“ bausmė būdavo taikoma taip dažnai ir dėl tokių menkų priežasčių, kad pasidarė įprasta. Keistas nukrypimas: į kalėjimą, kur, žinoma, mirtis būdavo tik atidėliojama, žmonės pakliūdavo tais atvejais, kurie buvo laikomi sunkiausiais, t. y. stengiantis priversti išduoti sąmokslą ir bendrininkus. Nors represyvinės sistemos tikrovė buvo kuo skrupulingiausiai maskuojama, - slėpimas ją darė dar siaubingesnę, - kai kurie deportuotieji suvokė jos bendrus bruožus: „Gal ten buvo dvi paralelinės represinės sistemos. Viena sistema - kalėjimų, įeinančių į biurokratijos sampratą, - ji veikė tam, kad pateisintų savo pačios egzistavimą; ir kita sistema, ne tokia aiški, kuri kooperatyvo vadovams davė teisę atkeršyti už save. Galų gale kaliniams rezultatas buvo

¹⁶⁵ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 185.

¹⁶⁶ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 237.

tas pats¹⁶⁷. Henri Locardas patvirtina šią hipotezę¹⁶⁸. Derėtų čia pridurti trečią sunaikinimo būdą, įsigalėjusį paskutiniaisiais santvarkos metais: „karinį valymą“ (šiek tiek primenantį 1793-1795 m. Vandėjos karą), kai Centro pasiūsta jungtinė armija masiškai čia pat vietoje išžudo vietinius pareigūnus, „įtartinų“ kaimų, ištisu zonų, tokių kaip Rytai, gyventojus. Niekada, nė vienu atveju, nepateikiamas aiškus kaltinimas - už ką, neleidžiama gintis, apie aukų likimą nepranešama jų artimiesiems ar bendradarbiams: „*Angkar* žudo, bet niekada neaiškina“, - toks buvo vienas iš naujų paplitusių posakių¹⁶⁹.

Sunku konkrečiai išvardyti nusikaltimų, baudžiamų mirtimi, sąrašą. Ne todėl, kad jų trūksta, priešingai, *neįmanoma* rasti nukrypimo nuo elgesio normų, kuris negalėtų užtraukti mirties bausmės: raudonųjų khmerų pareigūnui pravartu ir netgi patartina skaityti pačią paranojiškiausią iškrypėlišką lektūrą kaip politinio brandumo įrodymą. Taigi pasitenkinsime pakartodami svarbiausius pasmerkimo myriop motyvus, pradėdami nuo dažniausių. Žinoma, pirmiausia tai būtų maisto produktų „vagystė“, turint galvoje ryžių svarbą mitybai ir režimo nustatytas jų normas, - mirties bausmė buvo masiškai taikoma už varpų rinkimą, vagilivimą palėpėse arba virtuvėje; vagišiai dažnai būdavo užmušami kirtiklio koto smūgiais nusikaltimo vietoje lauke ir čia pat paliekami kaip nesektinas pavyzdys kitiems¹⁷⁰. Labiau pasisekdavo gavus tik mušti už vaisių ar daržovių vogimą. Tačiau kūdikį žindančiai motinai nusiskynus keletą bananų grėsė mirtis¹⁷¹. Vaismedžių soduose vagiliaujančius paauglius „teisdavo“ jų draugai (šie niekada neturėjo teisės atsakyti to daryti), pasmerkdamo ir tučiuojau paleisdavo kulką į galvą: „Mes drebėdavome. Mums sakydavo, kad tai „pamoka

¹⁶⁷ Haing Ngor, *op. min.*, p. 178.

¹⁶⁸ Locard (1995), *min. pastaba*.

¹⁶⁹ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 260.

¹⁷⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 189.

¹⁷¹ Kên Khun, *op. cit.*, p. 96; šiuo atveju moteris buvo prieš tai išprievartaujama ją nužudžiusių milicininkų; po kiek laiko pareigūnas bus „valomas“.

ir gyvuliai staiga dingo arba prie jų pristatyta gera apsauga; nuvaryti stambų galviją buvo labai jau keblu dėl ankšto žmonių susigrūdimo gyvenamose vietose. Visa šeima galėjo būti nužudyta už tai, kad bendrai pasidalijo veršį¹⁷³.

Slapta, netgi trumpam, apsilankyti šeimoje buvo taip pat labai pavojinga ir prilygo dezertyravimui. Tačiau atrodo, kad čia ypatingai rizikuodavo gyvybe apsilankę pakartotinai, jei tik nepadarė rimčiausios klaidos - neatėjo į darbą. Buvo smerkiama per didelė meilė savo artimiesiems; bet vaidai su jais arba kuo nors kitu irgi galėjo kainuoti gyvybę (paprastai čia taip pat ne už pirmąjį kartą). Tokio kraštutinio puritoniškumo atmosferoje vyrui buvo patartina laikytis atokiau, per tris metrus nuo savo pašnekovės, jei ji nebuvo iš artimų giminių, - už nesantuokinius seksualinius santykius sistemingai baudžiama mirtimi: bėda šitaip „ikliūti“ jauniems meilužiams, taip pat daugeliui patvirkusių atsakingų darbuotojų¹⁷⁴. Kitas mirtinas nusikaltimas buvo alkoholinio gėrimo vartojimas¹⁷⁵ (daugiausia - iš fermentuotų palmės sulčių); bet tai ypač lieti atsakingus pareigūnus ir senuosius; naujieji ir taip jau užtekčiai rizikavo gyvybe ieškodami maisto. O dėl religinių apeigų, į kurias buvo žiūrima labai nepalankiai, tai dėl jų jūs nebūtinai būsite nuteisti, jei apie jas niekas nesužinos ir jos bus visiškai privačios (tai įmanoma budizme, bet labai sunku islame); už transo apeigas, priešingai, galėjo būti baudžiama mirtimi¹⁷⁶. Žinoma, bet koks nepaklusnumas buvo lemtingas. Tie nedaugelis išdrįsusių surizikuoti, ypač pirmu tarpu, kurie pasinaudojo jiems suteikta tariamąja kritikos laisve mitinguose ir prašneko apie maisto ir drabužių stoką, labai greitai „dingo“, tas pat ištiko ir jų drąsiuosius deportuotus mokytojus, 1975 m. lapkričio protesto prieš bado racioną demonstracijos, ir tos pačios numal-

¹⁷² PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 6.

¹⁷³ *Ibid.*, p. 7.

¹⁷⁴ Pin Yathay, op. cit, p. 314-315; Heng et Demeure, op. cit., p. 107.

¹⁷⁵ Priešingai, tabakas vartojamas visų, net ir pačių jauniausių raudonųjų khmerų kareivių; narkotikai, nors ir mažiau paplitę, nėra per daug draudžiami.

¹⁷⁶ Ponchaud, min. skyrius, p. 169; PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 7.

šintos, organizatorius¹⁷⁷. Pesimistinės kalbos, linkėjimai, kad žlugtų santvarka (arba nugalėtų vietnamiečiai - kaip daugelis Kambodžoje patyliukais galvojo 1978 m.), vien tik prisipažinimas, kad nori valgyti, - žadėjo jums tai, kas blogiausia. *Chlopams* buvo pavesta užregistruoti, kai kada - kurstyti tokius inkriminuojančius žodžius.

Neįvykdyti užduoties, nesvarbu kodėl, irgi buvo labai rizikinga. Niekas nėra apsaugotas nuo klaidų ar nelaimių, galinčių turėti lemtingus rezultatus, bet dėl šių rezultatų buvo išžudyta daugybė invalidų, luošių, psichinių ligonių; neįgalūs, objektyvūs sabotuotojai, jie buvo dar mažiau reikalingi nei naujieji. Savaime suprantama, sužeistiems ir patyrusiems amputaciją respublikos armijos kariams visiems skirta išnykti. Ypatingas pavojus grėsė tiems, kurie nesugebėjo suprasti arba pritaikyti instrukcijų ir draudimų: kvailys, nusiskynęs manijoko daigą arba murmėjimu išreiškęs savo nepasitenkinimą, dažniausiai būdavo nužudomas¹⁷⁸. Khmerų komunistai pritaikė eugeniką *de facto*.

Demokratinės Kampučijos smurto mastas buvo pasibaisėtinas. Bet daugumai kambodžiečių siaubą kėlė ne tiek pats mirties reginys, kiek nepalaujama žmonių dingimą gaubianti paslaptis ir nežinia. Pati mirtis beveik visada būdavo diskretiška, užslėpta. Šis nubaudimo mirtimi diskretiškumas buvo gretinamas su KKP vadovujančių darbuotojų ir aktyvistų mandagumu: „Net pačiais sunkiausiais momentais jų žodžiai likdavo nuoširdūs, labai švelnūs, jie prieidavo iki žmogžudystės nepraradę mandagumo. Jie administravo mirtį švelniais žodžiais. [...] Kad nuskausmintų mūsų nepasitikėjimą, jie sugebėjo mums pažadėti viską, ką norėjome išgirsti. Aš žinojau, kad jų švelnūs žodžiai skamba prieš nusikaltimus ar po jų. Raudonieji khmerai būdavo mandagūs visomis aplinkybėmis, netgi prieš užmušdami mus kaip galvijus“¹⁷⁹. Kaip pažymėjo Yathay, tas paaiškinama pirmiausia taktika - palaikyti netikėtumą, vengti atsikalbinėjimo arba maišto. Antra, kultūrine reikšme:

¹⁷⁷ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 161-163 ir 190-191.

¹⁷⁸ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 184; Welaratna, *op. cit.*, p. 53.

¹⁷⁹ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 163 ir 387.

susivaldymą budizmas laiko didele vertybe; tas, kuris duoda valių emocijoms, netenka pagarbos. Trečiasis motyvas politinis: kaip ir gerais kinų komunizmo laikais (prieš kultūrinę revoliuciją), norima įrodyti nepakeičiamą partijos, niekada nepasiduodančios momento aistroms ar asmeniniams impulsams, veiklos racionalumą ir universalų sugebėjimą vadovauti visokiomis aplinkybėmis. Šio egzekucijų diskretiškumo pakaktų įrodyti, kad jos plačiu mastu buvo koordinuojamos pradedant nuo Centro: išdrįstama pademonstruoti primityvų ir spontanišką smurtą, kaip, pvz., vykstant pogromams. Kokį nors vakarą ar naktį kareiviai ateina jūsų išsivesti „tardymui“, „mokymui“ arba seniai įprastai „tarnybai į mišką“. Dažniausiai jie jums suriša rankas už nugaros, ir - baigta. Kartais paskui surandamas miške lavonas, nepalaidotas, bet ne visada atpažįstamas, galbūt tam, kad dar daugiau įvartytų baimės. Šiandieną Kambodžos kaimuose žinoma daugybė užkastų lavonų griovių - per tūkstantį kiekvienoje ištirtoje provincijoje, o jų ištirta dvidešimt¹⁸⁰. Raudonieji khmerai žmonėms grasindavo, kad jie bus panaudoti vietoj „trąšų mūsų ryžių plantacijose“¹⁸¹. „Be paliovos žudė vyrus ir moteris tam, kad iš jų darytų trąšas. Juos užkasdavo bendruose grioviuose beveik visuose laukuose, ypač manijoko. Dažnai, raunant manijoko šakniagumbius, išsiraudavo žmogaus kaukolė, pro kurios akiduobes kyšodavo maistinio augalo šaknys“¹⁸². Kartais susidarydavo įspūdis, tarsi šalies valdovai manė, kad žemės ūkiui nieko geriau nesugalvosi kaip žmonių lavonai¹⁸³; kita vertus, matyt, čia moralinio nuosmukio viršūnė, kai paneigiama „klasinio priešo“ teisė būti žmogumi.

Stipriausias santvarkos žvėriškumo pasireiškimas - egzekucijos. Taupant šovinius, taip pat, be abejo, tenkinant mirties bausmės vykdytojų sadizmą¹⁸⁴, sušaudoma nedažnai: Sliwinskio duo-

¹⁸⁰ Laikraštis *Le Monde*, 1997 m. birželio 18 d., p. 16.

¹⁸¹ Pin Vathay, *op. cit.*, p. 301.

¹⁸² Kên Khun, *op. cit.*, p. 123 (medicinos studento liudijimas).

¹⁸³ Locard (1995), *op. cit.*, p. 12-13.

¹⁸⁴ Plg., pvz., Haing Ngor, *op. cit.*, p. 179-180.

menimis¹⁸⁵, sušaudoma 29% visų aukų. 53% aukų sutraiškytos kaukolės (geležiniu strypu, kirtiklio kotu, kartais kauptuku), 6% - pakartų ir uždusintų (polietileniniu maišu), 5% - pasmaugtų ir užmuštų. Visų liudytojų tvirtinimu, tik 2% nužudymų buvo vieši. Tarp jų nemaža „pavyzdinių“ egzekucijų, įvykdytų netekusiems savo teisių vadovaujantiems kadrams ypatingai barbarišku būdu, kur, regis, svarbu deginimas (ugnis - apvalo): žmogus iki krūtinės užkasamas žarijų pilname griovyje¹⁸⁶; sudeginamas galvą apipylus nafta¹⁸⁷.

Kalėjimų archipelagas

Demokratinė Kampuoja iš principo nežinojo, kas yra kalėjimas. 1978 m. rugpjūtį Pol Potas sakė: „Mes neturime kalėjimų, mes net nevartojame žodžio „kalėjimas“. Kenksmingiems elementams skiriamos naudingos užduotys“¹⁸⁸. Raudonieji khmerai tuo didžiavosi, pabrėždami dvigubą bet kokių ryšių nutraukimą - su politine praeitimi ir religine tradicija; įkalinimą, šią anksčiau buvusią bausmę, jie sumaišė su budistine karma, pagal kurią už visas nuodėmes jums bus atmokėta būsimoje egzistencijoje. Dabar baudžiama tuo jau pat¹⁸⁹... Vis dėlto „perauklėjimo centrai“ (*munty operum*) buvo, kartais juos vadindavo „apgyardos policijos centrais“. Beje, nuo kolonijinių laikų išlikę lageriai, ištuštinti, kaip ir likę be gyventojų miestai, nebuvo vėl apgyvendinti, išskyrus keletą provincijos miestelių, kuriuose geros trys dešimtys kalinių buvo sugrūsti į keletui skirtas

¹⁸⁵ Sliwinski, *op. cit.*, p. 78; suapvalinti šie duomenys, matyt, apytikriai parodo aukų skaičių.

¹⁸⁶ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 268.

¹⁸⁷ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 109. Visa tai keistai primena XIX amžiaus pirmosios pusės Vietnamo okupacijos metais khmerams taikytą garsųjį, galbūt mitinį, kankinimą, kuomet iki kaklo užkastiems žemėje khmerams uždegdavo galvas, ant kurių uždėdavo virdulį arbatai.

¹⁸⁸ Tocard (1995), *min. str.*, p. 18.

¹⁸⁹ Plg. Pin Yathay, *op. cit.*, p. 306.

kameras. Neretai tuos lagerius atstojo seni, tapę neberekalingi, mokykliniai pastatai, kartais - šventyklos¹⁹⁰.

Jiems tikrai toli iki klasikinių, netgi griežto režimo kalėjimų. Nepadaryta nieko, kad palengvėtų kalinių gyvenimas ar bent jau jie galėtų išlikti gyvi: badmečio davinys (kartais vienas dubenėlis ryžių 40 žmonių)¹⁹¹; jokios medicinos pagalbos, kameros sausakimšos, kaliniai prirakinti grandinėmis: moterys ir kai kurie lengvai nusižengusieji - viena koja, vyrai - abiem kojom, kartais užlaužtomis už nugaros rankomis prie bendro geležinio strypo (*khnoh*), nėra tualetų nei kur nusi-prausti. Suprantama, tokiomis sąlygomis naujas kalinys gali išgyventi iki trijų mėnesių, ir nedaug kas išlikdavo gyvas¹⁹². Vienas iš ten išsigelbėjęs palankiai prisimena savo kalėjimą Vakarų zonoje: „Ten išžudė apytikriai tik pusę kalinių, o gal dar mažiau“¹⁹³. Be abejo, jam „pasisekė“, jis buvo pasodintas į kalėjimą 1975 m. pabaigoje, kai dar buvo tikimasi išeiti į laisvę, visai taip pat kaip ir prieš balandžio 17-ąją: iki 1976 m. iš kalėjimų išėjo nuo 20 iki 30% kalinių. Mat dar kartais visai rimtai buvo žiūrima į perauklėjimo funkciją (daugiausia virstančią sunkiu varginančiu darbu), kinų ir vietnamiečių kalėjimų modelio šerdį: buvusios santvarkos valdininkai, o gal ir kareiviai, turėjo vilčių iš ten išeiti, su sąlyga, jei gerai elgsis, sunkiai dirbs; ir deportacijų pradžioje¹⁹⁴ tikrai taip buvo. Vėliau senoji terminija išliko (šitaip įkalinimas dažnai virsdavo šaukimu į „mokslo sesiją“ - terminas „khmeras“ virto kiniškojo *xuexi* kalke), bet ji prarado bet kokią prasmę. Apie jokią pedagogiką negalėjo būti nė kalbos (išskyrus galbūt Bung Tra Beko stovyklą, skirtą grįžusiems iš užsienio kambodžiečiams, daugiausia

¹⁹⁰ Dėl kalėjimų mes remiamės dviem fundamentaliomis Henri Locardo studijomis: *Le Goulag khmer rouge*, Liono-2 universiteto užrašai (kalbų fakultetas), 1995; ir *Tramkāk District in the Grip of the Khmer rouge*, pranešimas kolokviume *Cambodia: Power, Myth and Memory*, Monašo universitetas, 1996 m. gruodis.

¹⁹¹ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 231.

¹⁹² Šiame vietinės reikšmės kalėjime trys iš aštuoniasdešimties. Žr. Pin Yathay, *op. cit.*, p. 231.

¹⁹³ Kiernan, *op. cit.*, p. 345, past. 169.

¹⁹⁴ PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 5.

studentams; ją aprašė Y Phandara); tą rodo, pvz., vietinės vadovybės nurodymas uždaryti vaikus, nesvarbu, kokio amžiaus jie būtų, kartu su motinomis, „kad iš karto būtų atsikratyta visais“¹⁹⁵. Tai šūkio „Reikia piktžolę išrauti iš šaknų“ konkretizavimas¹⁹⁶. Pats šūkis - „klasinio paveldo“, tokio brangaus ekstremistiniams maoistams, radikali versija. Vaikų, paliktų savo pačių valiai, neįkalintų, bet neturinčių nieko, kas jais rūpintųsi, dalia buvo ypač sunki; dar baisesnis likimas laukė labai jaunų „nusikaltėlių“, kurie buvo uždaryti į kalėjimą dar nepilnamečiai.

Vaikai apygardos kalėjime

Labiausiai mus jaudino dvidešimties mažų vaikų likimas, ypač tų, kurių tėvai buvo deportuoti po 1975 m. balandžio 17-osios. Šie vaikai apsivogė, nes buvo per daug alkani. Juos areštavo ne tam, kad nubaus-tų, bet tam, kad žvėriškai nužudytų:

- kalėjimo sargai juos mušdavo arba spardydamo kojomis tol, kol užmušdavo;
- iš vaikų padarydavo gyvus žaislus - surištus už kojų pakabindavo palubėje, įsupdavo ir švytuojančius mėgindavo sustabdyti kojų spyriais;
- prie kalėjimo buvo kūdra; budeliai į ją sumesdavo mažuosius kalinius, kojomis nuspirdavo į vandenį, ir kai nelaimingiesiems prasi-dėdavo konvulsijos, leisdavo iškilti jų galvoms, o patys vėl pamurdyda-vo juos po vandeniu.

Mes, kiti kaliniai ir aš pats, slapčiomis apverkdavome vargšų vaikų, pasitraukusių iš šio pasaulio tokiu žiauriu būdu, likimą. Aštuoni kalėjimo sargai buvo budeliai. Bunas, vadeiva, ir Lanas (iš jų teatsimenu tik šiuos du vardus) buvo labiausiai sužvėrėję, bet visi prisidėjo prie šio niekingo darbo, visi rungtyniavo žiaurumu, kad priverstų kentėti savo tėvynainius¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Locard (1996), *op. cit.*, p. 6.

¹⁹⁶ Locard (1995), *op. cit.*, p. 11.

¹⁹⁷ Buvusio valdininko liudijimas, žr. Kên Khun, *op. cit.*, p. 131.

Kalinius suskirstydavo į dvi skirtingas grupes: tuos, kurie pasmerkti žūti lėtai, ir tuos, kuriems bus vykdoma mirties bausmė. Tas priklausė nuo priežasties, dėl kurios jie buvo įkalinti: dėl draudimų nesilaikymo ar negrynos socialinės kilmės, dėl akivaizdaus nepritarimo santvarkai ar dalyvavimo „šamokse“. Paskutiniaisiais trim atvejais paprastai būdavo tardoma, ar kad priverstų pripažinti buvusį amatą „rizikingu“, ar kad tie prisipažintų ir išduotų bendrininkus. Pasireiškus nors menkiausiam pasipriešinimui, daug dažniau nei kurioje nors kitoje komunistinėje santvarkoje imamasi kankinimų: čia raudonųjų khmerų tardytojai pademonstravo daug liguistos ir sadistiškos fantazijos¹⁹⁸; vienas mėgstamiausių kankinimo būdų, rodos, bus beveik visiškas uždusinimas užmovus ant galvos plastmasinį maišelį. Daugelis jau ir taip nusilpusių kalinių, pirmiausia moterų, baisiausių žiaurumų aukos, neišlaikydavo šitokių seansų. Dėl tariamo kankinimų efektyvumo vardan teisybės budeliai pasiteisindavo: tardymo ataskaitoje pažymima, kad kalinamasis „buvo apklausinėjamas švelniai, nemušamas. Taigi mes negalime tikrai žinoti, ar jis sakė teisybę, ar ne“¹⁹⁹. Pačiais sunkiausiais atvejais arba kada „prisipažinimai“ atrodė ypač pasitarnausiantys būsiam apkaltinimui, kalinamasis būdavo išsiunčiamas į kalėjimų archipelago aukštesniąją pakopą: taip buvo galima pereiti iš vietinio apygardos kalėjimo į zonos kalėjimą ir pagaliau atsidurti Tuol Slengo centriniame kalėjime. Nesvarbu, koks būtų pasiektas lygis, išvada linkusi būti vis tokia pati: vos tik nustačius, kad kalinys, spaudžiamas savo tardytojų (tam prirėkdavo kartais savaitių, jei ne mėnesių), nebeturi informacijos pateikti, jis gali būti „išmestas“; mirties bausmė dažniausiai vykdoma šaltuoju ginklu, dar prisideda vietinių savitumų, pvz., Trankake geležiniu strypu sutraiškomas kaklas. Kad užtrenktų agonijos garsus, per garsiakalbius leisdavo triukšmingą revoliucinę muziką.

¹⁹⁸ Plg., pvz., Haing Ngor, *op. cit.*, p. 170-174, 188-194, 240-244; Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 144-149.

¹⁹⁹ Locard (1996), *op. cit.*, p. 8.

Ķkalinimo priēžastys analogiēskos toms, kurios uēžtraukdavo kalteē arba nuēžudymā kooperatyve, tik skirtingomis proporcijomis. Daug paprastū vagiēiē atsiduria kalējime, bet kad ten pakliētū, jie turi veikti plaēiu mastu arba su bendrininkais. Gana daēžnai apkaltinama nesantuokiniais seksualiniais santykiais, o dar daēžniau - „antiviriausybiniais“ pareiēskimais: tai skundas dēl nelygiē maisto normū, dēl nusmukusio pragyvenimo lygio ar dēl nuolankumo Kinijai; prisipaēžinimas, kad pavargote nuo ēemē darbo, kuris jums primena nuolatinē karinē puolimā, pasiēaipymai iē Revoliucijos himno, skleidimas gandū apie kovojanēius su komunistais partizanus (*guérillas*), rēmimasis budistū pranaēystēmis apie pasaulē, apimtā chaoso, kuriame karaliauja ateizmas, bet tokiam pasauliui ateityje lemta iēšnykti. Viena moteris (bet iē „70-ujū“) valgykloje sulauēē ēaukētā iē ētūēio, kad jau keturi jos vaikai mirē badu, o ji negavo leidimo pasilikti prie paskutinio mirētanēio ligoninēje. ēalia ēiū „politiniū ēiniū apie teistumā“ nurodoma nemaēa „socialiniū ēiniū apie teistumā“: tū, kurie nuslēpē savo buvusiā profesijā ar smarkiai kompromituojanēius biografijos epizodus, tokius kaip ilgesnis buvimas Vakaruose. Ir pagaliau paskutinis gyvenimo kalējime specifiēskumas - skaiēiuoti nemenkā buvusiūjū (nors atstovaujāēiū nedidelei maēumai) ir netgi raudonūjū khmerū valdininkū ar kareiviū masē: 10% jū (46 bylos iē 477) sēdi Tramkako kalējime. Jie irgi neteko kantrybē arba „dezertyravo“, daugiausia tam, kad aplankyē savuosius. O vidutinio ar aukētesnio rango atsakingi darbuotojai daēžiausiai siunēiami Centro ēinion ē Tuol Slengo kalējimā.

Iēgyventi siaubā

Uē nusikaltimā, kad kalbu angliēskai, raudonieji khmerai mane areētavo ir, uēzmetē ant kaklo virvē, ēlubuojāntē ir svirduliuojāntē nutempē ē Kach Roteho kalējimā prie Batambango. Tai buvo tik pradēia. Kaip ir visi kiti kaliniai, aē buvau surakintas geleēziniais panēiais, kurie net ēsirēēē ē odā. Dar ir dabar ant kulnū man iēsilikē jū ēymē. Mane kankino mēnesiū mēnesius. Vienintelis atokvēpis būdavo tada, kai nualpdavau.

Kiekvieną naktį įsiverždavo prižiūrėtojai ir pavardėmis iššaukdavo vieną, du ar tris kalinius. Juos išsivesdavo, ir daugiau mes jų nebematydavome - raudonųjų khmerų įsakymu jie būdavo nužudomi. Kiek žinau, aš buvau vienas iš labai retai pasitaikančių kalinių, kurie išgyveno Kach Rotehe, tikroje mirties ir kankinimų stovykloje. Aš išlikau gyvas tik todėl, kad sugebėjau pasakoti Ezopo pasakėčias ir klasikinės khmerų pasakas apie gyvūnus paaugliams ir vaikams, kurie buvo mūsų sargai²⁰⁰.

Apsilankymas šiame buvusiam licėjuje, kuris KKP organigramose žymimas kodu S-21, leidžia pajusti visą klaikumą. Tai tik vienas iš įkalinimo centrų, kokių yra šimtai, ir nors jo aukų apie 20 000, nepasakysi, kad jame mirtingumas buvo pats didžiausias; bet įkalinimo sąlygos, žinoma, siaubingos, čia buvo kitokios nei kur nors kitur. Maždaug tik 2% nužudytųjų, galbūt 5% kalinamųjų, perėjo Tuol Slengo kalėjimą, kuris visai nereiškia tokio centralizmo kaip Aušvicas nacių koncentracijos stovyklų sistemoje. Čia nėra specifinių kankinimo būdų, nebent elektros srovės panaudojimas. Į šį „Centro komiteto kalėjimą“ pirmiausia siunčiami nemalonę užsitraukę pareigūnai ir savo teisių netekę partiniai vadovai, ir gyvi iš šios „juodos skylės“ neišeina: tik šešiams ar septyniems kaliniams pavyko išvengti mirties. Apie šį dalyką mes turime informaciją: nuo 1975 iki 1978 m. vidurio pakliuvusiųjų į kalėjimą sąrašą (14 000 pavardžių) ir keletą tūkstančių itin vertingų smulkių išpažinčių bei tardymo ataskaitų, kai kurios iš jų - apie didžiuosius režimo veikėjus²⁰¹.

Maždaug keturi penktadaliai kalinamųjų patys buvo iš raudonųjų khmerų, jie, darbininkai bei techniniai darbuotojai, daugiausia kinų kilmės, čia buvo atsiųsti 1978 m. kartu su keletu užsieniečių (dažniausiai jėreivių), turėjusių nelaimę pakliūti į režimo nagus²⁰². Čia nuolat būdavo nuo tūkstančio iki pusantro tūkstančio kalinių,

²⁰⁰ Kassie Neou, Kambodžos žmogaus teisių instituto direktorius, *PPP*, 1996 m. rugsėjo 20 d., p. 8 (iš anglų k. vertė). L. Margolinas.

²⁰¹ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 285-302.

²⁰² Quinn, *min. skyrius*, p. 198; Kieman, *op. cit.*, p. 432-433.

bet jų *kaita* buvo didelė, tą rodo į kalėjimą pakliuvusiųjų skaičius (apytiksliai prilygstantis aukų skaičiui per metus), kuris tolydžio auga: 1975 m. buvo vos 200, o 1976 m. jau 2250, 1977 m. - 6330, 1978 m. pirmame pusmetyje - 5765 aukos. Tardytojams iškyla žiauri dilema: „Mes manome, kad kankinimas yra absoliučiai būtinas“, - sakoma vieno tardytojo užrašuose. Kita vertus, tas per anksti pražudo internuotuosius, jie nespėja „prisipažinti“, o tai „Partijai yra pralaimėjimas“. Tiesiog nepadoru: medicinos pagalbos minimumas ten, kur visiems pažadėta mirtis²⁰³. Su kai kuriais kalinamaisiais lengviau: kalinių (dažniausiai tų, kuriems jau buvo įvykdyta mirties bausmė) žmonomis ir vaikais atsikratydavo greitai, pagal nurodytą datą. Antai 1977 m. liepos 1 d. buvo nužudyta 114 moterų (devyniasdešimties iš jų vyrai irgi buvo nužudyti), rytojaus dieną atėjo eilė kalinių sūnums (31) ir dukroms (43); penkiolika vaikų buvo jau iš anksto nuo tėvų atplėšti vaikų centre. Per dieną įvykdytų mirties bausmių rekordas buvo pasiektas netrukus po to, kai buvo paskelbta veikiant KKP: 1977 m. spalio 15 d. - 418 egzekucijų²⁰⁴. Manoma, kad daugiau kaip 1200 vaikų buvo nužudyta S-21 vaikų įkalinimo centre²⁰⁵.

Beprotystės priežastys

Kaip ir galvojant apie kitus šio amžiaus nusikaltimus, niekšybės kraštutinis kelia pagundą laikyti jos *ultima ratio* vieno žmogaus pamišimą arba apkvaišintų žmonių apkerėjimą. Nenorima sumažinti Pol Poto atsakomybės, bet nei Kambodžos nacionalinė istorija, nei tarptautinis komunizmas, nei tam tikrų šalių (pirmiausia Kinijos) įtaka irgi nepaneigiama; visa, ką raudonųjų khmerų diktatūra galėjo padaryti blogiausio, jungia šias tris dimensijas ir įsitvirtina konkrečiame laiko ir geografiniame kontekste.

²⁰³ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 374, past. 27; Quinn, min. skyrius, p. 210.

²⁰⁴ Kiernan, *op. cit.*, p. 353-354.

²⁰⁵ Quinn, min. skyrius, p. 198.

Khmerų išskirtinumas?

„Khmerų revoliucija neturi precedento. To, ką mes mėginome padaryti, niekada istorijoje dar nebuvo“²⁰⁶. Patys raudonieji khmerai, vos tik ištrūkę iš vietnamiečių globos, nuolat pabrėždavo savo patirties unikalumą. Oficialiose kalbose jie beveik niekuomet nesiremia užsieniu, nebent iš neigiamos pusės, ir praktiškai necituoja marksizmo-leninizmo tėvų ar net Mao Zedongo. Jų nacionalizmas atsiduoda tuo suplėkusiu nacionalizmu, kurį išplėtojo pirmtakai, Sihanukas arba Lon Nolas: kraštutinio dolorizmo (tendencija išaukštinti moralinę skausmo, ypač fizinio, vertę. - *Vert. past.*) ir begalinio pretenzingumo mišinys; šalis auka, visą laiką engiama žiaurių, klastingų kaimynų (pirmiausia Vietnamo), atkakliai siekiančių jos pražūties, tarsi nuo to priklausytų jų pačių išlikimas; pasakiška gausybės šalis, turinti stebuklingą praeitį, dievų palaiminta šalis, kurios pašaukimas būtų atsidurti planetos avangarde, jei tik ne...²⁰⁷ Triumfo sureikšminimas - beribis: „Mes darome unikalią revoliuciją. Ar jūs žinote nors vieną šalį, kuri išdrįstų, kaip mes, panaikinti rinkas ir pinigus? Mes gerokai pralenkiame kinus, kurie mumis žavisi. Jie mėgina sekti mumis, bet jiems dar toli iki to. Mes būsime geru pavyzdžiu visam pasauliui“, - tokia yra vieno intelektualinio darbuotojo, viešinio užsienyje, kalba²⁰⁸. Netgi netekęs valdžios, Pol Potas ir toliau manė, kad 1975 m. balandžio 17-oji buvo pats didžiausias istorijoje revoliucinis įvykis, „išskyrus 1871 m. Paryžiaus komuną“²⁰⁹.

Tačiau realybė - liūdnai prožiška, ilgą laiką užsidariusi savyje šalis, besinaudojanti prancūzų protektorato teikiama malonia įdo-

²⁰⁶ Jeng Sary, 1997, cit. iš Chandler (1991), *op. cit.*, p. 240.

²⁰⁷ Šiuo khmerų „nelaimingos sąmonės“ klausimu žr. Jean-Claude Pomonti, *Angoisses khmeres*, Le Monde, 1995 m. kovo 10 d.

²⁰⁸ Y Phandara, *op. cit.*, p. 88.

²⁰⁹ Čia jaučiama Kinijos kultūrinės revoliucijos įtaka: 1967 m. sausio „Šanchajaus komuna“ nori pamėgdžioti paryžietišką revoliuciją.

mių tradicijų teisine apsauga, kur įvairūs klanai beveik nesibai-giančiose kovose dėl valdžios niekada neatsisakė šaukimo į užsienio kariuomenes savo naudai; šalis, kur niekas, rodos, niekada nėra sau kėlęs klausimo apie ekonominę šalies plėtrą: įmonių mažai, vidurinės klasės mažai, specialistų mažai, pragyvenimas iš žemės ūkio nepakeliamai sunkus. Vienu žodžiu, Pietryčių Azijos „ligotas žmogus“, visiškai paliegėlis²¹⁰. Tačiau didžiausias nerealamas sudaro palankias sąlygas kraštutiniams sprendimams; truputį paranojiško nepasitikėjimo kitais ir savo sugebėjimų megalomaniško pervertinimo derinys skatina voliuntarimą ir izoliavimąsi, ekonomikos silpnumas ir daugumos gyventojų skurdas stiprina simpatijas tiems, kurie prisistato kaip įmanomo progreso dalytojai. Taigi Kambodža buvo „silpnas sraigtelis“ tiek ekonomiškai, tiek politiškai, o tarptautinė aplinka, konkrečiai - karas su Vietnamu padarė visa kita. Raudonųjų khmerų žvėriškumą reikėtų kildinti iš to paties prieštaravimo tarp besaikių ambicijų ir egzistavimo sunkumų.

Knygos autoriai taip pat mano, kad palankias sąlygas pražūtingai raudonųjų khmerų veiklai galėjo sudaryti ir kai kurie kambodžiečių nacijos bruožai. Antai budizmas turi dviprasmišką vaidmenį: jo abejingumas socialiniams kontrastams ir atlygio už dabartinio gyvenimo nuopelnus ir prasižengimus nukėlimas į būsimąją egzistenciją atitinka nepasiekiamą revoliucinės vizijos tikslą. Budistiškasis antiindividualizmas gerai derinasi su raudonųjų khmerų savojo „aš“ panaikinimu. Ribotos gyvenimo vertės sąvoka reinkarnacijų sukūriuose ir iš to išplaukiantis fatalizmas, pasidavimas likimui, sušvelnino tikinčiųjų pasipriešinimą represijoms²¹¹.

Haing Ngorui išeinant iš kalėjimo viena sena moteris pagaliau išdrįso garsiai pasakyti tai, ką visi galvojo tylomis:

²¹⁰ Šiandieną su dalinai panašia situacija susiduria dvi kitos šalys: Laosas ir Birma. Bet pirmoji tik nuo 1945 m. sudaro vieningą politinį darinį, o antroji, labai suklestėjusi britų kolonializmo laikais, nėra tokia bejėgė prieš kaimynus.

²¹¹ Ponchaud, min. skyrius, p. 170-175.

„- Samnangai, galbūt jūs padarėte kažką blogo savo ankstesniame gyvenime. Galbūt už tai dabar ir esate nubaustas.

- Taip. Turbut. Aš tikiu, kad mano *kama*²¹² nėra labai gera“²¹³.

Budizmas, žinoma, labai užgniaužtas, nebuvo pasipriešinimo raudoniesiems khmerams atspara, kokia chamams buvo islamas.

Dabartis dažnai verčia peržiūrėti praeitį. Ne tam, kad pakeistume nustatytus faktus „à la šiaurės korėjiečiai“, bet tam, kad pakeistume tų faktų hierarchiją ir interpretavimą. Taikiai Sihanuko Kambodžai, ilgalaikiai neutraliai salelei indokiniškųjų karų atmosferoje, ilgainiui pavyksta akcentuoti „khmeriškąją šypsena“ - besišypsanti *apsaras* Angkoro reljefuose, geraširdžių monarchų, smulkių pasiturinčių valstiečių, be didelio vargo gaunančių nelukštentus ryžius plantacijose, cukrų iš palmedžio ar gaudančių žuvį ežere, šypsenas. Paskutinių trijų dešimtmečių šėlas nukreipia dėmesį į tamsesnius dalykus. Taip. Angkoras - neginčijamas spindesys²¹⁴, bet jo kilometriniai bareljefai vaizduoja daugiausia karo scenas²¹⁵. Milžiniški pastatai, dar gigantiškesni vandens rezervuarai (*baray*) pareikalau deportacijų ir masių pavergimo.

Rašytinių šaltinių apie angkoriškąjį periodą (VIII—XIV a.) išlikę labai mažai, bet visos Pietryčių Azijos pusiasalio (Tailando, Laoso, Birmos...) indų budizmo monarchijos buvo sukurtos pagal Angkoro modelį. Pilna prievartos jų istorija panaši į Kambodžos istoriją; visur pamestas sugyventines atiduodavo sutrypti drambliams, savąjį viešpatavimą pradėdavo savo šeimos išžudymu, užkariautus gyventojus masiškai tremdavo į dykumų zonas. Šiose visuomenėse giliai įleidęs šaknis absoliutizmas, ir bet koks prieštaravimas laikomas

²¹² Karma, tariama khmeriškai.

²¹³ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 1 76.

²¹⁴ Bet jo architektūra labai archajiška, savo technika artimesnė Egipto faraonų statiniams nei šiuolaikinėms gotikinėms katedroms.

²¹⁵ To nepasakysi apie dideles Javos šventyklas (daugiausia Borobudure), kurios daug maž yra šiuolaikiškos.

šventvagyste. Apsišvietęs despotas tuo nepiktnaudžiauja: labai silpnos administracinės struktūros greitai privestų prie bet kokių ryšių su liaudimi praradimo. Liaudis buvo ypatingai paklusni: skirtingai nuo kinų pasaulio, antimonarchiniai maištai - retas dalykas, ieškant išsigelbėjimo dažniau bėgama į kitas valstybes (visuomet artimiausias) ar pačius atokiausius rajonus²¹⁶.

Sihanouko karalystė (nuo 1941 m., bet prancūzų protektoratas trunka iki 1953 m.) gali palikti beveik idilišką prisiminimą palyginti su tuo, kas užgriuvo po jo nuvertimo 1970 m. kovo mėnesį. Tačiau princas neatsisako įsigalėjusio jėgos panaudojimo, ypač prieš kairiąją opoziciją. Nuo 1959-1960 m., sunerimęs dėl didėjančio komunistinės kairės, kritikuojančios valdžios korupciją, populiarumo, jis liepia arba leidžia nužudyti laikraščio *Pracheachun* („Liaudis“) vyriausiąjį redaktorių, vėliau įsako primušti gatvėje du kartus per savaitę išeinančio frankofoninio (vieno iš didžiausių tiražą turinčių šalyje) žurnalo *L'Observateur* direktorių, būsimąjį raudonųjų khmerų vadovą; 1960 m. rugpjūtį pasodinama į kalėjimą aštuoniolika žmonių ir uždraudžiami pagrindiniai kairiųjų laikraščiai. 1962 m., dar paslaptingesnėmis aplinkybėmis, tik šiuokart - greičiausiai slaptosios policijos - nužudomas pagrindyje esančios KKP generalinis sekretorius Tou Samouthas ir atveriamas kelias į šį postą Saloth Sarui. 1967 m. Samlauto maištas ir kultūrinės revoliucijos įtaka kai kuriose kinų mokyklose sukelia kaip niekad žiaurias represijas, nusinešusias daug gyvybių: paskutiniai atvirai veikiantys komunistai ir koks šimtas jiems simpatizuojančių intelektualų papildo pirmuosius raudonųjų khmerų partizanų būrius²¹⁷. Vis dėlto ar suprantama Henri Locardo mintis, kai jis rašo: „Pol Poto smurtas kilo iš sihanukistų represijų brutalumo“?²¹⁸ Chronologijos atžvilgiu - taip: princas au-

²¹⁶ Daugelis etnologų pabrėžia, kad ryšys su žeme ir protėviais čia silpnesnis nei kinų pasaulyje, įskaitant ir Vietnamą.

²¹⁷ Chandler (1993), op. cit., p. 101, 105-106 ir 135; Raoul Marc Jennar, *Cambodge: une presse sous pression*, Paris, Reporters Sans Frontières, 1997, p. 23.

²¹⁸ Locard (1995), min. past., p. 15.

tokratas, o vėliau, po 1970-ųjų, aiškiaregis maršalas visiškai sunaikino tuos, kurie kritikavo jo režimo bejėgiškumą; susidarius tokie padėčiai, jie leido išlikti tik KKP, kaip realiai opozicijai. Genealogijos atžvilgiu - ne: raudonųjų khmerų veiklos ideologiniai pagrindai ir galutiniai tikslai nėra reakcija į buvusias represijas, bet labai tiksliai pratęsia „didžiąją tradiciją“, kuri plaukė iš leninizmo ir kurią vėliau rūpestingai perleido per savo rėtį Stalinas, Mao Zedongas ir Ho Chi Minhas. Po nepriklausomybės pasiekimo pražūtinga Kambodžos evoliucija, vėliau jos įsivėlimas į karą *padėjo* KKP ekstremistams paimti valdžią į savo rankas ir *įteisino* negirdėtą jų žiaurumą; bet nė viena išorinė aplinkybė nepaaiškina jų pačių radikalizmo.

1975: radikalus lūžis

Kambodžos revoliucijai lengviau skelbti tai, ko ji atsisako, negu pasakyti tai, ką ji siūlo. Iš tikrųjų ji netveria noru atsirevanšuoti ir tą laiką savo socialinio pagrindo esme; prie to vėliau prisidėjo radikalusis kolektyvizmas. Kaimiečių revanšas miestiečiams: senieji labai greitai atsiima savo turtą iš naujųjų, ar žaidžiant juodąją rinką, ar paprasčiausiai vagiant jų mantą²¹⁹. Pačiame kaime - tai nuskurdusių valstiečių revanšas vietiniams „kapitalistams“ (tiems, kurie kuo nors prekiauja arba samdo šiek tiek darbo jėgos). Bet tai ir pavienių asmenų revanšas, griauantis buvusių profesinę šeimų hierarchiją ir t.t. Liudijimai patvirtina, kad prie kaimo nepritapsieji, pvz., alkoholikai, netikėtai paskiriami į vietos atsakingus postus: „Šie *Angkar* reabilituoti žmonės, gavę įgaliojimus vadovaujančiai misijai, galėjo žudyti savo tautiečius be jokių skrupulų, be jokio sąžinės graužimo“²²⁰. Čia Haing Ngoras mato politinį palaiminimą to, ką jis laiko pačiu bjauriausiu khmerų sieloje: *kum* - keršto už

²¹⁹ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 163.

²²⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 95-96. Tuo pačiu socialiniu sluoksniu pasinaudojo Kinijos komunistų partija valdžios laikotarpiu (žr. aukščiau).

mirtį, prieš kurį laikas bejėgis. Tarp tų, dėl kurių jis labiausiai skundėsi, regime jo tetą, likusią gimtajame kaime, kuri anksčiau turėjo prašytis pagalbos savo giminių mieste; ir felčerį, kuris, nors ir priklausė naujiesiems, pastebėjęs, kad Ngoras - ligoninės gydytojas, siekė, jog šį nu-teistų mirti, tuomet jis pats būtų paskirtas darbo brigados vadovu; tuomet iš pagrindų apsiverstų ta hierarchinė tvarka, kurią jis turėjo pakęsti²²¹. Taip sprogsa visos kambodžietiškos visuomenės įtampos formos, kai kurias iš jų galime apibūdinti „socialinėmis“ *stricto sensu*.

Vertybių perkainojimas: darbai, į kuriuos būdavo žiūrima su pa-nieka, tokie kaip virėjo (ir net virtuvės valytojo) ar žvejo, dabar turėjo didžiausią paklausą, nes jie leisdavo lengvai susikombinuoti maisto. Priešingai, diplomai nieko nebereiškė, tebuvo „popiergalis“, tepasisaugo tie, kurie dar mėgina jais girtis. Pažeminimas tapo didžiausia dorybe; sugrįžęs į šalį vadovaujantis personalas, kad ir kaip būtų keista, „dažniausiai ieško tokio darbo kaip tualetų valymas [...]“; pasibjaurėjimo įveikimas buvo ideologinio pasikeitimo įrodymas²²². *Angkar* preten-davo į savo rankas paimti ir monopolizuoti šeimų meilės ryšius: į *Angkar* viešai būdavo krepiamasi bendriniu kreipiniu „tėvai motinos“ (tai, kas sutapatina partiją-valstybę ir visus suaugusius gyventojus, - tipiškas azijinio komunizmo fenomenas); o porevoliucinis 1975 m. pe-riodas buvo nusakomas terminu *samay pouk-mè* (tėvų ir motinų era); karininkai vadinami „seneliais“²²³. Viešpatavo didžiausia miesto bai-mė ir neapykanta jam: Pnompenis, kosmopolitiškas miestas, linkęs į vartotojiškumą ir malonumus, raudoniesiems khmerams buvo „didžioji Mekongo prostitutė“²²⁴. Vienas iš sostinės evakuacijos pateisinimų bu-vo tas, kad „Amerikos slaptųjų tarnybų ir Lon Nolo režimo slaptas ka-rinis politinis planas“ numatė „po išlaisvinimo korumpuoti mūsų kovo-tojus ir atbukinti jų kovinę dvasią merginomis, alkoholiu ir pinigais“²²⁵.

²²¹ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 112, 126 ir 237-238.

²²² Laurence Picq, *op. cit.*, p. 22.

²²³ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 22; Ponchaud, *min. skyrius*, p. 164.

²²⁴ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 247.

²²⁵ Jeng Sary, iš *Newsweek*, 1975 m. rugsėjo 4 d.

Kambodžos revoliucionieriai labiau nei patys kinai kuo rimčiausiai žiūrėjo į garsųjį Mao posakį: „Tai ant švaraus popieriaus lapo parašomos gražiausios poemų vietos“²²⁶. Derėjo atsikratyti bet kokio turto, viršijančio tai, ką paprastai turi vargingas valstietis: sugrįžę į šalį kambodžiečiai privalėjo atsisakyti beveik viso savo багаžo, įskaitant ir knygas. Šiai „imperialistinei rašliavai“ - tiek prancūzų, tiek anglų, tiek ir khmeriškajai („feodalinės kultūros reliktas“²²⁷) - lemta būti sunaikintai. Haing Ngoras nugirdo dešimtmečius raudonųjų khmerų kareivius sakant: „Šalin kapitalistines knygas! Užsieninės knygos yra senosios santvarkos, išdavusios šalį, įrankiai. Kodėl tu turi knygų, ar tu iš ČŽV? *Angkos* laikais daugiau nebebus užsienietiškų knygų“²²⁸. Derėjo taip pat sudeginti diplomus bei asmens dokumentus ir net fotografijų albumus“²²⁹: revoliucija - tai vėl pradėjimas nuo nulio. Gana logiška, kad tai būtų be praeties, kurios čia rado palankiausias sąlygas. „Vien tik naujagimis yra be dėmių“, - tikino lozungas²³⁰. Švietimas sumažinamas iki minimumo: arba jokios mokyklos, arba - gana dažnai - keletas skaitymo, rašymo ir ypač revoliucinių dainų pamokų nuo penkerių iki devynerių metų amžiaus vaikams, kartais ne daugiau kaip po valandą per dieną; juk patys mokytojai dažnai būdavo vos įveikę neraštingumą. Svarbu tik praktika: būdami toli nuo nereikalingos knyginės kultūros, „mūsų kaimo zonų vaikai visada turėjo labai naudingų žinių, jie gali atskirti ramią karvę nuo aikštingos. Moka vesti buivolą į abi puses. Jie - kaimenių šeiminkai. Praktiškai jie virto gamtos šeiminkais. Pažįsta ryžių rūšis kaip savo kišenes. [...] Jie iš tikrųjų supranta ir išmano [...], šitokios žinios labai pritaikytos nacijs tikrovei“²³¹.

²²⁶ Raudonoji vėliava (Pekinas), 1958 m. birželio 1 d.

²²⁷ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 60.

²²⁸ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 103.

²²⁹ Picq, *op. cit.*, p. 21; Y Phandara, *op. cit.*, p. 91.

²³⁰ Locard, *PPP*, 1994 m. gegužės 20 d., p. 16.

²³¹ Pnompenio radijas, 1977 m. balandžio 18 d.; cit. iš Jackson, *op. cit.*, p. 74.

Valdžioje - Pol Potas arba vaikai... Visi liudijimai patvirtina, kad dauguma raudonųjų khmerų kareivių labai jauni. Jie pradeda tarnauti nuo dvylikos metų, kartais dar anksčiau; tarp Sihanuko prižiūrėtojų buvo paauglių, kurie linksmindavosi kankindami katinus²³². Ly Hengas pasakoja apie paskutinę šaukimo į armiją kampaniją, plačiai įtraukiančią naujuosius, prieš pat ateinant vietnamiečiams: ji buvo skirta tiek berniukams, tiek ir mergaitėms - nuo trylikos iki aštuoniolikos metų amžiaus; nemažai pašauktų tarnauti armijoje savanorių, kilnojamiosios jaunimo brigados nenorėjo vietoj karinės tarnybos dirbti statybose²³³. Užverbuotas jaunimas prarasdavo bet koki kontaktą su savo šeima ir kaimu. Gyvendami stovyklose, reliatyviai atskirti nuo gyventojų, kurie jų bijojo ir vengė, gerbė dėl jų galios, jie manė esą visagaliai, valymai jiems grėsė kur kas mažiau nei atsakingiems pareigūnams. Daugelis perbėgėlių į kitą stovyklą motyvavo savo poelgį tuo, kad, be revoliucinių paistalų, „neturi ką veikti ir ten galės žudyti žmones“²³⁴. Dar neturintys penkiolikos metų paprastai būdavo patys baisiausi: „Juos paimdavo į armiją labai jaunos ir mokė tik disciplinos. Tikrai paklusti įsakymams, o jokio pateisinimo nereikėjo [...]. Jie netikėjo nei religija, nei tradicija, vien tik raudonųjų khmerų įsakymais. Tai todėl jie žudė savo pačių žmones, net ir kūdikius, taip lengvai, kaip traiškomi uodai“²³⁵.

Iki 1978 m. kareiviais išimtinai buvo „70-iejai“. „75-ųjų“ vaikai, aštuonmečiai ir devynmečiai, dažnai panaudojami kaip šnipai; tačiau ryšys su santvarka buvo toks silpnas, kad tarp jų ir šnipinėjamųjų, kuriems jie diskretiškai pasisakydavo apie savo užduotį²³⁶, dažnai nusistovėdavo nebyli bendrininkavimo forma. Šiek tiek už juos vyresni, pasibaigus masiniams vietinių kadru valymams, kar-

²³² Norodom Sihanouk, *Prisonnier des Khmers rouges*, Paris, Hachette, 1986.

²³³ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 189-190.

²³⁴ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 243.

²³⁵ Dith Pran (filmo *La Déchirure* „modelis“), cit. iš Sydney Schanberg, *The Deth and Life of Dith Pran*, *New York Times Magazine*, 1980 m. sausio 20 d.

²³⁶ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 112.

tais tampa „vaikais milicininkais“, naujųjų kooperatyvų vadovų pagalbininkais, kuriems pavesta susekti, areštuoti ir primušti tuos, kurie prasikalto patys apsirūpindami maistu²³⁷. Laurence Picq patirtis Centre rodo, kad laikui bėgant „vaikų diktatūrą“ buvo pažadėta išplėsti civilinėje aplinkoje. Laurence aprašo paspartintą kaimo vaikų kontingento „apmokymą“:

„Jiems paaiškino, kad pirmoji vadovaujančių kadru karta išdavė ir kad antroji ne ką buvo geresnė. Taigi jie ir bus pašaukti labai greitai anuos pakeisti [...].

Iš šios naujos kartos atsirado vaikai gydytojai. Tai buvo šešios nuo devynerių iki trylikos metų amžiaus mergaitės. Jos vos mokėjo skaityti, bet Partija joms buvo patikėjusi kiekvienai po švirkštų dėžutę. Jos buvo įpareigosotos leisti vaistus.

- Mūsų vaikai gydytojai, - buvo girdėti kalbant, - kilę iš valstiečių. Jie paruošti aptarnauti savo klasę. Jie nepaprastai protingi. Užtenka jiems pasakyti, kad raudonoje dėžutėje - vitaminai, ir jie tai prisimins! Parodykite jiems, kaip sterilizuojami švirkštai, ir jie mokės tai padaryti!

Be abejo, šitie vaikai buvo dori, bet pasikėlę į puikybę, kad moka daryti injekcijas! Labai greitai vaikai gydytojai pasirodė baisiausi pasipūtėliai ir akiplėšos²³⁸.

Ryšiai su visuomene nutrūko dar ir dėl religijos panaikinimo ir begalinio moralizavimo visose kasdienio gyvenimo srityse (plg. aukščiau). Nebelieka jokios vietos, kaip jau buvo sakyta, visiems „nukrypėliams nuo normos“, įskaitant chroniškus ligonius, pamišėlius, invalidus. Bet pati sistema galų gale ima prieštarauti oficialiam galingos ir gausios nacijos projektui: varžomas seksualumas, vedybos, dar labiau žudantis yra nuolatinis gyvenimas pusbadžiu, dėl kurio susilpnėja lytinis potraukis²³⁹, smarkiai sumažėja gimimų skai-

²³⁷ Kên Khun, *op. cit.*, p. 97-98.

²³⁸ Picq, *op. cit.*

²³⁹ „Raudonieji khmerai mus gudriai iškastravo“, iš Pin Yathay, *op. cit.*, p. 316.

čius - nuo trisdešimties gimimų vienam tūkstančiui gyventojų 1970 m. iki vienuolikos gimimų vienam tūkstančiui 1978 m.²⁴⁰

Neturi likti nieko, kas galėtų sąmoningai ar nesąmoningai prieštarauti KKP valiai. Menkiausias jos nuosprendis grindžiamas neklystamumo dogma. Areštuotasis patiria baisią prievartą: kaip ir Kinijoje, tai „įrodytas", kad esi kaltas; vėliau, išgavus prisipažinimus, *Angkar* nuspręs, ar išteisinti, ar ne. Antai vienam 1972 m. įkalintajam po dvejus metus trukusio tardymo galų gale panaikintas kaltinimas kaip respublikonų kariškiui; tuomet po propagandinio mitingo, kuriame buvo liaupsinamas *Angkar* geraširdiškumas, jis buvo paleistas iš kalėjimo, „nors ir buvęs Lon Nolo karininkas", *Angkar* norėjo atsižvelgti į jo nuoširdumą ir sąžiningumą²⁴¹. Ir nepamirškime, kad dar buvo laikai prieš masinį bėgimą iš šalies po balandžio 17-osios represijų... Savivalė - totališka: partija neprivalo aiškintis nei dėl savo politinio pasirinkimo, nei dėl kadryų atrankos kriterijų, nei dėl savo tiek linijos, tiek ir personalo pakeitimų: vargas tam, kas laiku nesuprato, kad vietnamiečiai buvo priešai ar kad koks nors istorinio judėjimo lyderis iš tikrųjų buvo ČŽV agentas. Pol Potas ir jo bendrininkai teigia, kad dėl vis akivaizdesnių ir akivaizdesnių santvarkos nesėkmių (ekonominių, o netrukus ir karinių) kalta buvusių išnaudotojų klasės ir jų sąjungininkų išdavystė ir sabotžas. Iš čia ir išplaukia teroristinių priemonių įkarštis²⁴².

Šioje skurdžioje tiek ūkio pasiekimais, tiek ir reprezentacija sistemoje, nesugebančioje išsiveržti už savo karinio pobūdžio ribų, neapykanta virto tikru kultu, kuris pasireiškėdavo liguistu, įkyriai persekiojančiu *kraujo šauksmu*.

Pirmas nacionalinio himno *Balandžio 17-osios nenuginčijama pergalė* posmas šiuo atžvilgiu daug ką pasako:

²⁴⁰ Sliwinski, *op. cit.*, p. 67.

²⁴¹ Locard (1996), *op. cit.*, p. 28.

²⁴² Plg., pvz., Chandler (1993), *op. cit.*, p. 214.

*Ryškiai raudonas kraujas, kuriame skendi Tėvynės
Kampučijos kaimai ir miestai,
Šauniųjų mūsų darbininkų ir valstiečių kraujas,
Kraujas, kuris peraugo į baisų pyktį, į negailestingą kovą,
Balandžio 17-ąją, po Revoliucijos vėliava,
Kraujas, išlaisvintas iš vergijos,
Tegyvuoja, tegyvuoja balandžio 17-osios pergalė!
Dar reikšmingesnė nei Angkoro epocha, grandiozinė pergalė!"²⁴³*

Ir Pol Poto komentarai:

„Kaip jūs žinote, mūsų nacionalinį himną sukūrė ne poetas. Jo esmė - mūsų visos liaudies, visų, kurie krito praėjusiais amžiais, kraujas. Šis kraujo šauksmas ir įėjo į nacionalinį himną"²⁴⁴.

Net lopšinė baigiasi tokia fraze: „Tau niekad nevalia užmiršti klasinio keršto"²⁴⁵.

Naujas pasaulis

- Demokratinėje Kampučijoje, šlovingoje *Angkos* santvarkoje, mes privalome galvoti apie ateitį. Praeitis - palaidota, „naujieji“ turi užmiršti konjaką, brangius drabužius ir madingas šukuosenas. [...] Mums nereikalinga kapitalistų technologija, visiškai! Naujojoje sistemoje nebereikės siųsti vaikų į mokyklą. Kaimas - mūsų mokykla! Žemė - mūsų popierius, plūgas - mūsų parkeris: mes rašysime ardami! Mokslo baigimo pažymėjimai ir egzaminai nebeduoda naudos: mokėkite dirbti žemę ir kasti kanalus - šit kur naujieji diplomai! O gydytojų, jų mums irgi nebereikia! Jei kam nors prireiks išimti žarnas, aš pats tuo pasirūpinsiu!

Jis padarė gestą, tarsi kam nors peiliu perdurtų pilvą, - dėl viso pikto, jei kas nors iš mūsų būtų nesupratę jo užuominos.

²⁴³ Locard (1996), mm. pranešimas, p. 17.

²⁴⁴ 1977 m. rugsėjo 27 d. kalba, žr. Jackson, min. skyrius, p. 73.

²⁴⁵ Pin Yatliay, *op. cit.*, p. 181.

- Matote, tai lengva, nereikia eiti į jokią mokyklą, kad to išmoktum! Mums nebereikia ir kapitalistinių profesijų, tokių kaip inžinierių ar mokytojų! Mums nereikalingi mokyklos vadovai, kurie mums sakytų, ką reikia daryti; jie visi korumpuoti. Mums reikalingi tik norintys sunkiai dirbti laukuose žmonės. Tačiau, draugai... yra tokių, kurie atsisako darbo ir pasiaukojimo... Yra kurstytojų, kurie neturi gero revoliucinio mentaliteto... Šitieji, draugai, yra mūsų priešai! Tokių yra netgi čia, šį vakarą!

Auditorija pasijunta nepatogiai, sujuda. Raudonasis khmeras rėžia toliau, šnairuodamas į kiekvieną priešais esantį veidą.

- Šitie žmonės įsikibę laikosi seno, kapitalistiniu mąstymu pagrįsto gyvenimo būdo! juos reikia atpažinti: tarp mūsų aš matau tokių, kurie dar nešioja akinius! Ir kodėl gi, kyla klausimas? Kad negalėtų matyti manęs, kai aš jiems skelsiu antausį?

Ir, staigiai pakėlęs ranką, jis eina prie mūsų:

- A! Jie traukiasi atgal, vadinasi, gali mane matyti, taigi akiniai jiems nebereikalingi! Jie nešioja akinius tam, kad sektų kapitalistine mada, jie tiki, kad taip jie atrodo gražesni! Mums to nereikia: gražūs nori būti tik tinginiai ir parazitai, kurie siurbia liaudies energiją!

Prakalbos ir šokiai truko valandų valandas. Pagaliau visi pareigūnai sustoja eile staugdami vienu balsu: „Kraujas - keršyk - kraujas!“ Sulig žodžiu „kraujas“ jie kumščiais tvodavo į krūtinę; sulig šauksmu „keršyk“ iškeldavo ranką sugniaužtu kumščiu. „KRAUJAS - KERŠYK - KRAUJAS! KRAUJAS - KERŠYK - KRAUJAS!“

Iškreiptais žvėriškais veidais jie staugė šūkius, ritmingai daužydami į krūtinę, ir šią baisingą demonstraciją užbaigė skandavimu: „Ilgiausių metų Kambodžos revoliucijai!“²⁴⁶

²⁴⁶ Vieno raudonųjų khmerų pareigūno iš Tonle Bati iškilminga kalba 1975 m. vasarą, žr. Haing Ngor, *op. cit.*, p. 110-111.

Įsisiautėjęs marksizmas-leninizmas

Nepaprastai pražūtinga raudonųjų khmerų patirtis, kaip *Shoah*, verčia pabrėžti jos unikalumą. Dauguma komunistinių režimų ir jų gynėjų spiriasi: nieko panašaus - girdi, polpotiškoji tironija bus arba ultrakairiųjų nukrypimas, arba greičiausiai „raudonasis fašizmas“, paprasčiausiai prisidengęs komunizmu. Ir vis dėlto ilgainiui darosi aišku, kad KKP priklausė „didžiajai šeimai“; Kambodžos atvejo ypatybės svarbios, bet Albanijos atvejis nėra toks pat kaip Lenkijos. Apskritai paėmus, Kambodžos komunizmas yra artimesnis kiniškajam nei sovietiniam komunizmui.

Keletą kartų pabrėžėme, kas galėjo daryti įtaką raudoniesiems khmerams. Žymu „prancūziškojo kelio“ pėdsakai: beveik visi raudonųjų khmerų vadovai buvo studijavę Prancūzijoje ir dauguma ten įstoję į Prancūzijos komunistų partiją, tarp jų ir busimasis Pol Potas²⁴⁷. Tam tikras jų istorines pažiūras suformavo ši mokykla: Suong Sikoeunas, antrasis po leng Sary, patvirtina: „Mane labai veikė Prancūzų revoliucija ir ypač Robespierre'as. Nuo čia tereikėjo žengti vieną žingsnį, kad taptum komunistu. Robespierre'as - mano herojus. Robespierre'as ir Pol Potas: abu vyrai tokie pat ryžtingi ir nepaperkami“²⁴⁸. Be šio nesuderinamo pavyzdžio, vis dėlto sunku būtų rasti KKP kalbose ar praktikoje ką nors svarbaus, kas akivaizdžiai kiltų iš Prancūzijos ar prancūzų komunizmo. Raudonųjų khmerų vadovai labiau buvo praktikai nei teoretikai: kuo jie iš tikrųjų labai domėjosi, tai „realaus socializmo“ patirtimi.

Vienu tarpu šis susidomėjimas krypo į Šiaurės Vietnamą. Tai Šiaurės Vietnamas davė kur kas stipresnį nei Prancūzijos KP impulsą Kambodžos komunizmui, vėliau jį orientavo iki 1973 m. Iš

²⁴⁷ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 63 ir 72-73.

²⁴⁸ Interviu, duotas po leng Sary partizanų „susivienijimo“, žr. *PPP*, 1996 m. lapkričio 15 d., p. 6. Apie susižavėjimą jakobinizmu kaip komunizmo vektoriumi žr. François Furet, *Le Passé d'une illusion: Essai sur l'idée communiste au XX siècle*, Paris, Robert Laffont, 1995.

pradžią KKP tebuvo viena iš sekcijų Indokinijos komunistų partijoje, kurioje Vietnamas turėjo visišką hegemoniją ir kuri vien tik Ho Chi Minho draugų valia 1951 m. buvo išskaidyta į tris nacionalines šakas (bet neišnyko). Iki pat karo pradžios KKP atrodo neturinti jokios autonomijos santykiuose su VKP, ar programos, strategijos (teisėtumas ar Kambodžos komunistų armijos veiksmai pirmiausia yra priemonės daryti spaudimą Sihanukui Vietnamo kare²⁴⁹), ar taktikos (ginklavimasis, vadovaujantys kadrai, kariuomenės materialinis aprūpinimas) požiūriu. Netgi po valstybės perversmo vietnamiečiai vadovavo revoliucinei „išlaisvintų zonų“ administracijai ir naujesiems Kambodžos rekrutams. Tik po Paryžiaus sutarčių 1973 m. sausį ėmė vertis praraja: Hanojaus strategija stūmė KKP prie derybų stalo, bet tai būtų teikę šlovės Sihanoukui ir būtų galėję atsiskleisti raudonųjų khmerų organizaciniai trūkumai. Taigi šitaip jie pirmą kartą atsisakė būti manevrine mase: nuo šiolei tam jie turėjo priemonių.

Kokią specifinę žymę įspaudė vietnamietiškas komunizmas Kambodžos komunistų partijai? Atsakyti nelengva: daug VKP metodų perimta iš Kinijos. Žiūrint į Pnompenį, kaip atskirti tai, kas atėję tiesiogiai iš Pekino ir kas iš Hanojaus? Kai kuriais bruožais raudonieji khmerai labai primena Vietnamą. Pirmiausia tai *paslaptingumas* ir *dviveidiškumas*: 1945 m. pasirodęs Ho Chi Minhas neatskleidė savo, Kominternu vadovaujančio kadro Nguyen Ai Quoc, sodrios praeities; tik atsivėrus sovietiniams archyvams pradeda atsiskleisti jo karjeros visos pusės²⁵⁰. 1945 m. lapkritį IKP paskelbia savo paleidimą Vietnamo naudai; 1951 m. ji vėl atsikūrė, pasivadavusi Vietnamo darbininkų partija, o komunistinę etiketę

²⁴⁹ Netgi Samlauto sukilimas 1967 m., kuris oficialiai kildinamas iš ginkluoto pasipriešinimo judėjimo, stoji prieš Lon Nolo norą sumažinti Kambodžos ryžių tiekimą Šiaurės Vietnamo armijai.

²⁵⁰ Sophia Quinn-Judge, *Hô Chi Minti: New Perspectives from the Comintern Files*, kn. Philippe Le Failler et Jean-Marie Mancini (red.), *Viêt-Nam: Sources et approches*, Aix-en-Provence, Provanso universiteto publikacijos, 1996, p. 171-186.

susigrąžino tik 1976 m.; Pietų Vietname revoliucinė liaudies partija tebuvo Nacionalinio išlaisvinimo fronto sudedamoji dalis. Tačiau iš tikrųjų visoms šioms organizacijoms vadovavo tos pačios komunistų veteranų grupės geležinė ranka. Pol Poto gyvenimo metamorfозės (įskaitant jo „atsitraukimą“ po 1979 m. pralaimėjimo, vėliau jo „mirties“ paskelbimą), balansavimas tarp *Angkar* ir KKP, vadovybės miglotumas - fenomenalūs, niekur kitur komunistiniame pasaulyje nesutinkami reiškiniai.

Kitas bendras, iš tikrųjų papildantis pirmąjį, bruožas būtų tas, kad nepaprastai plačiai panaudojamas *vieningas frontas*. 1945 m. buvęs imperatorius Bao Dai vienu metu buvo Ho Chi Minho patarejas, jis pats sugebėjo pritraukti amerikiečių paramą ir nukopijavo savąją Nepriklausomybės deklaraciją nuo Jungtinių Valstijų deklaracijos; 1970 m. raudonieji khmerai įėjo į Nacionalinės vienybės karališkąją vyriausybę, o ją nuvertus jie mėgino imtis tokios pat taktikos. Nei Vietminas, nei *Angkar* niekuomet nesirėmė marksizmu-leninizmu ir taip beatodairiškai spekuliuojo nacionalizmu, kad šis galiausiai tapo lyg autonomiška ir centrine dimensija. Pagaliau šiuose *kariniuose komunizmuose*, kurie, rodos, gali klestėti tik ginkluoto konflikto fone²⁵¹, matyti smarkus militaristinis nukrypimas nuo kurso²⁵², kuriame armija yra santvarkos stuburas ir net teisė egzistuoti, kartu ji yra ir civilių mobilizavimo, ypač ekonomikoje, modelis.

O Šiaurės Korėja? Tipiškas korėjietiškas skrendančio arklio (*Chollima*) įvaizdis, dažnai naudojamas ekonominio progreso iliustravimui²⁵³. Pchenjanas buvo viena iš dviejų užsienio sostinių, kur lankėsi Pol Potas kaip vyriausybės vadovas ir kur gana daug šiaurės korėjiečių specialistų padėjo atkurti Kambodžos pramonę²⁵⁴. Iš

²⁵¹ Tą paliudija Vietnamo nesėkmės po 1975 m.

²⁵² Įžiūrimas Kinijoje vien tik maršalo Lin Biao trumpo viešpatavimo metais (1967-1971).

²⁵³ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 276.

²⁵⁴ Twining, *min. skyrius*, p. 132.

„kimilsungizmo“ Pol Potas įsidėmėjo galbūt nepaliaujamus valymus, policinę kontrolę ir paplitusį šnipinėjimą bei vieną viešą kalbą, kurioje klasių kova, rodos, nueina į antrą planą - dialektikos „visa tauta/saujelė išdavikų“ naudai, iš tikrųjų ši dialektika reiškia, jog visos visuomenės laukia represijos ir jokia socialinė grupė nėra pašaukta virsti partija-valstybe tam, kad vadovautų represijoms. Čia esame gana toli nuo maoizmo, tas tiesa, bet labai arti stalinizmo.

Po 1973 m. KKP siekė pakeisti „vyresnįjį brolių“. Mao Zedongo Kinija imponavo tiek emocionalumu (išryškėjusiu radikalizmu), tiek savalaikiškumu (sugebėjimu daryti spaudimą pasienio Vietnamui). 1977 m. rugsėjį, per pirmąjį oficialų vizitą užsienyje, Kambodžos diktatorius susilaukė triumfiško sutikimo Kinijos sostinėje, ir tuomet draugystė tarp abiejų šalių buvo paskelbta „nesugriaunama“, Kam-bodžą gretinant su vienišąja Albanija²⁵⁵. Nuo 1975 m. gegužės Pnompenyje pasirodo pirmieji kinų specialistai, veikiai jų skaičius išaugo iki keturių tūkstančių (Beno Kiernano duomenimis - iki 15 tūkst.), o Kinija žadėjo iš karto įvairios pagalbos už vieną milijardą dolerių²⁵⁶.

Šalies reorganizavimui remiantis kolektyvizacijos kampanija Kinijos patirtis atrodė pavyzdinė. Liaudies komuna, įvairiai veiklai atvira, tiesa, autokratinė, struktūra bei darbo mobilizavimas, kaip ir gyventojų administravimas, tikrai buvo Kambodžos kooperatyvų prototipai. Iki smulkmenų perimtos kai kurios 1958 m. Kinijos naujovės: privalomos valgyklos, vaikų „subūrimas draugėn“, pačių įprasčiausių daiktų sukolektyvinimas, didelių hidraulinių statybų, sudarančių svariausią dalį darbų, sukoncentravimas (iš esmės prieštaraujantis pačiam planui) vienoje arba dviejose beveik išskirtinėse gamybos šakose, visiškai nerealūs tikslai ir jų išraiška skaičiais, primygtinis gamybos tempų, mobilizuotos darbo jėgos spaudimas. Mao buvo pasakęs: „Turint grūdų ir plieno viskas įmanoma“; raudonieji khmerai atsakydavo: „jei mes turime ryžių, vadinasi, mes turime vis-

²⁵⁵ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 225-226.

²⁵⁶ *Ibid.*, p. 176; Ben Kiernan, *op. cit.*, p. 379.

ką"²⁵⁷. Pažymėsime, kad plieno nebus Kambodžos versijoje: dar tiek neatitrūkta nuo tikrovės, kad būtų išgalvoti nesami Kambodžoje akmenis anglies ar geležies rūdos telkiniai. Priešingai, niekas neturėjo teisės pasakyti Pol Potui, kuo baigėsi kinų Didysis šuolis²⁵⁸, arba dar geriau - tai jam nerūpėjo. Pati Didžiojo šuolio sąvoka nuolat figūravo oficialiose raudonųjų khmerų kalbose. Net nacionalinis himnas baigiasi tokiomis eilutėmis: „Statykime mūsų tėvynę tam, kad ji atliktų Didelį Šuolį j priekį! Didžiulį, šlovingą, stebuklingą Šuolį j priekį!“²⁵⁹

Demokratinės Kampučijos ištikimybė kinų Didžiajam šuoliui pranoko visas viltis: Kampučijos, kaip ir Kinijos, didžiausias pasiekimas buvo pragaištingas ir baisus badas.

Kultūrinė revoliucija, priešingai, susilaukė nedaug tiesioginių atgarsių. Kaip ir kitos komunistinės valdžios, Pnompenio valdžia buvo konstatavusi, kokia avantiūra mobilizuoti prieš tokį ar kitokį partijos klaną „mases“, netgi jei jos tramdomos ir griežtai bamos. Kita vertus, čia turimas galvoje miesto judėjimas, kuris išsirutuliojo mokslo įstaigose, vadinasi, yra neperkeliamas į Kambodžos dirvą. Kaip žinia, Kambodžoje pasireiškia, kaip 1966-ųjų Kinijoje, antiintelektualizmas. Kultūros neigimą simbolizavo Jiang Qing „revoliucinės operos“ (regis, nukopijuotos Pol Poto metais²⁶⁰); ištisų milijonų chunveibinų suvalstietinimas galbūt paskatino Kambodžos miestų gyventojų ištrėmimą.

Atrodo, raudonuosius khmerus labiau įkvėpė teorija ar netgi maoistiški lozungai nei Kinijos LR konkretūs veiksmai. Kinų kaimai, revoliucijos židiniai, be abejo, buvo tremties vieta milijonams miesto intelektualų, ypač tuojau pat po kultūrinės revoliucijos; santvarka ir toliau griežtomis priemonėmis siekia apriboti

²⁵⁷ Pnompenio radijas, 1975 m. liepos 25 d.; žr. Jackson, *Ideology...*, min. skyrius, p. 60.

²⁵⁸ Sihanoukas tvirtina, kad Zhou Enlai 1975 m. labai aiškiai įspėjęs Kambodžos vyriausybę, jog tai nėra sektinas pavyzdys.

²⁵⁹ Locard (1996), min. pranešimas, p. 17.

²⁶⁰ Plg. Pin Yathay, *op. cit.*, p. 321.

kaimų tuštėjimą. Bet didieji miestai ir toliau veikia kaip variklis ir iki 1949 m., ir po jų, o nuolatiniai darbininkai naudojami ypatingu santvarkos palankumu. Niekados Kinijos komunistų partija nebuvo numaciusi vien tik visiškai iškeldinti iš miestų gyventojus, deportuoti ištisų regionų žmones, panaikinti pinigus ar visą mokyklų sistemą ir išvaryti visus intelektualus. Tiesa, Mao niekad nepraleisdavo progos jiems parodyti savo panieką, bet nematė ir išėities, kaip apsieiti be jų. O chunveibinai dažnai būdavo baigę elito universitetus. 1976 m. į Kambodžą grįžusius intelektualus, kurie tuo norėjo įrodyti savo atsidavimą santvarkai, Khieu Samphanas sutiko maoistine retorika: „Mes jums aiškiai sakome, mums jūsų nereikia, mums reikia žmonių, kurie moka dirbti žemę, štai šitaip. [...] Tas, kuris politizuotas, kuris gerai supranta santvarką, gali daryti bet ką, technika seka iš paskos [...]; mums nereikia inžinierių tam, kad augintume ryžius, kiaules ar sodintume kukurūzus“²⁶¹. Tačiau Kinijoje niekada toks neigimas netapo leistina politika... Maža to, pastebima tam tikra dinamika: kiekvienas posūkis į utopinį ekstremizmą, kiekviena represijų banga „vidurio imperijoje“ labai greitai virsdavo grįžimu prie „normalesnių“ metodų ir principų, ir iniciatyva išplaukdavo iš paties komunistų partijos vidaus. Tai suteikė santvarkai patvarumo, o Kampučijos komunistų partija susinaikino.

Pagaliau, kalbant apie represijų formas, susiduriama su tais pačiais prieštaravimais. Sistema neginčijamai inspiruota kinų (arba kinų ir vietnamiečių): be galo be krašto posėdžiai, kuriuose privaloma kritika ir savikritika, visa tai kažkokios miglotos auklėjimo ar perauklėjimo perspektyvos vardan; biografijų ir „išpažinčių“, rašomų tuojau, kai tik „organai“ jus sučiumpa, persijojimas; „socialinė byla“ (gimimo data, profesija), pereinanti į „politinę bylą“, kuri pati nurodo „duomenis apie teistumą“, ir vis labiau ir labiau pabrėžiamas visumos paveldimumas/šeimyniškumas. Pagaliau, kaip visur

²⁶¹ Marie-Alexandrine Martin, *Le Mal cambodgien - histoire d'une société traditionnelle face à ses leaders politiques, 1949-1987*, Paris, Hachette, 1989, p. 193.

Azijoje, reikalavimas uolaus bendrininkavimo ir politinės priklausomybės veda į dichotomijos partija-valstybė/visuomenė visiško panaikinimo perspektyvą.

Vis dėlto Kambodžos ypatybės svarbios, palyginti su prototipu jos paaštrėja. Pagrindinis skirtumas tas, kad bent jau iki septintojo dešimtmečio²⁶² kinų ir vietnamiečių komunistai į perauklėjamą žiūrėjo visai rimtai: dėta daug pastangų kalinamiesiems įtikinti, kad partijos požiūris į juos teisingas, ir tai daugiausia nulėmė tą faktą, kad kankinimas ar smurtas buvo praktiškai išgyvendinti. O Kambodžoje jie buvo sistemingai taikomi. Žinoma, nors ir koks abejotinas būtų „geras elgesys“, čia taip pat jis turėjo suteikti išlaisvinimo, rehabilitacijos ar bent jau lengvesnių įkalinimo sąlygų perspektyvą. Iš Kambodžos kalėjimų beveik niekas neišeidavo į laisvę ir numirdavo ten neįtikėtinais greitai. Kinijoje ar Vietname masinės represijos užeidavo bangomis, duodavo atokvėpio; tiesa, ir čia būdavo nusitaikoma pasirinktinai į tam tikras grupes, bet kiekvieną kartą jos sudarydavo tik mažą dalį gyventojų. O Kambodžoje visi yra „75-ieji“, t. y. mažų mažiausiai įtariami, ir neduodama jokio atokvėpio. Pagaliau jei kalbėsime apie „mokėjimą pažaboti“, tai kituose azijiniuose komunizmuose susidaro įspūdis, ypač iš pradžių, kad tai daroma organizuotai, efektyviai, palyginti logiškai ir su tam tikra nuovoka (nors ir iškrypusią). O Kambodžoje atvirai klesti brutalumas ir savivalė, represijos kyla iš vietinės iniciatyvos, net jei jų principai ir eina iš aukščiau. Niekur kitur komunistinėje Azijoje neišvysime čia pat vietoje vykdomų egzekucijų ir žudynių, nebent Kinijoje ir Vietname agrarinės reformos metais (bet jų aukomis tapo tik žemvaldžiai ir į juos panašūs) ir kultūrinės revoliucijos įkarštyje (bet operatyviau tiek erdvėje, tiek ir laike). Vienu žodžiu, Mekongo krantų maoistai griebėsi primityvaus (arba, jei norite, išsigimusio) stalinizmo stiliaus.

²⁶² O vėliau baudžiamųjų gyventojų skaičius labai sumažėjo, ypač tai pasakytina apie politinius kalinius (Kinijoje anksčiau nei Vietname).

Pavyzdingas tironas

Stalino ar Mao pėdsakas buvo toks ryškus, kad jų mirtis sukėlė sparčias esmines permainas, daugiausia represijų srityje. Ar teisinga kalbėti apie polpotizmą? Juk buvęs Saloth Saras eina skersai išilgai per visą Kambodžos komunizmo istoriją: sunku tą komunizmą įsivaizduoti be jo. Taigi jo asmenybėje glūdi tam tikri bruožai, vedantys į kruvinus nukrypimus nuo kurso. Pirmiausia kyla klausimas, ką jam daryti su savo praeitimi, kuri taip menkai atitinka revoliucinę legendą, kad Saras padaro viską šiai praeičiai paneigti? Turėti seserį bei pusseserę šokėjas ir karaliaus Monivongo sugyventines, brolių Teisingumo rūmų valdininką iki 1975 m., o pačiam didelę dalį vaikystės praleisti pačioje archajiškos monarchijos širdyje: ar ne dėl to pasinešama „įrodyti savo nekaltumą“ dar kartą griauinant senąjį pasaulį? Pol Potas, regis, vis labiau ir labiau grimzta į realybės paneigimą, galbūt dėl savo paties istorijos nuolatinio neigimo. Aparato žmogus, anksti apimtas garbės troškimo, patogiausiai besijaučiantis mažame ratelyje nei priešais minią, nuo 1963-ųjų jis gyveno atsiskyres nuo viso kito pasaulio: džiunglių stovyklose, slaptose rezidencijose (dar ir šiandien nežinomose) ištuštėjusiame Pnompemyje. Atrodo, čia jį apniko stipri paranoja: netgi būdamas visagalis visus, ateinančius klausytis jo kalbų, apieškodavo; jis dažnai keisdavo rezidencijas, įtarinėdavo savo virėjus norint jį nuuodyti ir liepė įvykdyti egzekucijas elektrikams, neva „nusikaltusiems“ tuo, kad išjungė elektros srovę²⁶³.

Kaip kitaip, jei ne velnio apsėdimu, aiškinti panašų į klideshow dialogą su švedų televizijos žurnalistu 1978 m. rugpjūtį:

„ - Jūsų Ekscelencija, ar malonėtumėte mums pasakyti, koks yra pats svarbiausias Demokratinės Kampučijos pasiekimas šių trejų su puse metų laikotarpiu?

²⁶³ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 216-217.

- Pats svarbiausias pasiekimas [...] yra faktas, kad atsilaukėme prieš visus sąmokslus bei kišimąsi į mūsų reikalus, prieš sabotажą, bandymą padaryti valstybės perversmą ir visokio plauko priešų agresijos aktus"²⁶⁴.

Nesąmoningai, bet kaip akivaizdžiai pripažįstamas režimo žlugimas!

Jautrus ir kuklus mokytojas, įsimylėjęs prancūzų poeziją ir mylimas savo mokinių, pagavus ir entuziastingas revoliucijos propaguotojas, - taip jį visi apibūdindavo, - nuo šeštojo iki devintojo dešimtmečio turėjo du veidus: būdamas valdžioje, jis liepė areštuoti kai ką iš savo pačių seniausių revoliucijos bendražygių, kurie manė esą jo draugai, neatsakė į jų maldaujančius laiškus, leido juos „stipriai“ kankinti ir nužudyti²⁶⁵. Jo „atgaila“ po pralaimėjimo, parodyta 1981 m. viename seminare vadovaujantiems kadrams, buvo veidmaniškumo pavyzdys:

„Jis pasakė žinojęs, kad daugybė šalies gyventojų jo nekentė ir laikė atsakingu už žudynes. Pasakė žinojęs, kad daugybė žmonių buvo pasmerkti myriop. Tai sakydamas jis beveik susigraudino ir pravirko. Pasakė turėjęs prisiimti atsakomybę už visa tai, nes generalinė linija buvo nukrypusi per daug į kairę, ir nesekė pakankamai iš arti visko, kas dėjos. Jis pasakė atsidūręs panašioje padėtyje kaip namų šeimininkas, kuris nežino, ką daro jo vaikai, ir pernelyg pasitikėjęs žmonėmis. [...] Jie jam dūmę akis, girdi, viskas gerai, tik vienas ar kitas žmogus esąs išdavikas. Galų gale tikrieji išdavikai ir buvę jie patys. Pagrindinė problema buvusi ta, kad vadovaujančius kadrus mokė vietnamiečiai“²⁶⁶.

Ką gi, reikia patikėti kitu labai senu Pol Poto bendražygiu, jo buvusiu svainiu leng Sary, kuris, būdamas jo šalininkas, kaltina jį didybės manija: „Pol Potas save laiko lyg koku neprilygstanu ge-

²⁶⁴ Locard (1995), min. užrašai, p. 19.

²⁶⁵ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 210-211.

²⁶⁶ Vieno dalyvio pasakojimas; žr. Chandler (1993), *op. cit.*, p. 266-267.

nijumi visose srityse - karo ir ekonomikos, higienos, dainų rašymo²⁶⁷, muzikos ir baleto, kulinarijos, madų [sic], visur, įskaitant ir meną meluoti. Pol Potas mano esąs aukščiau visų planetos būtybių. Tai - dievas žemėje"²⁶⁸. Labai artima kai kuriems Stalino portretams. Sutapimas?

Realybės svoris

Raudonųjų khmerų žiaurumą, pranokusį nelaimingą nacionalinės istorijos sąmonę ir komunistinių valdžių įtaką, skatino laiko ir erdvės fonas, kuriame buvo kuriama jų santvarka. Būdama beveik atsitiktinis karo, toli peržengusio Kambodžos ribas, produktas, vos tik pasiekus pergalę ši santvarka pasibaisėjusi suvokė esanti silpna ir izoliuota savo pačios šalyje. Vietnamo nepalankumas ir dusinantis Kinijos glėbys padarė visa kita.

Balandžio 17-oji atėjo per daug vėlai, į per daug seną pasaulį. Pirmoji, o galbūt ir pati didžiausia raudonųjų khmerų silpna vieta - kad jie buvo istorinė anomalija ir ne tiek utopija, kiek *anachronizmas*. Kalbama apie „vėlyvąjį komunizmą“, panašiai kaip kalbama apie vėlyvąją antiką, kai pasaulis jau svyra link kitų dalykų. Kai Pol Potas ateina į valdžią, Stalinas miręs (1953), Ho Chi Minhas miręs (1969), o Mao ne per geriausiai jaučiasi (jis mirs 1976-ųjų rugsėjį). Lieka Kim Il Sungas, bet Šiaurės Korėja - maža ir tolima. Didysis kinų modelis sutrupa naujojo diktatoriaus akyse: „Ketverto gauja“ mėgina vėl mestis į kultūrinę revoliuciją 1975 m., bet nieko neišsina; po paskutinių operacijų pakanka Vairininko mirties, kad ją nušluotų kaip kortų namelį; raudonieji khmerai mėgina nusigriebti paskutinių likusių kategoriškų maoistų, bet šie pasibaigus 1977 m. įsitraukia į ariergardo mūšį prieš Deng Xiaopingo ir neįveikiamų jo partizanų reformatorių sugrįžimą; po metų - oficiali maoizmo pa-

²⁶⁷ Sihanukas pretenduoja, esą sukūręs *Angkar* himną.

²⁶⁸ PPP, 1996 m. rugsėjo 20 d., p. 7.

baiga, o tuo tarpu Kambodžoje žudomi žmonės. Baigėsi Didysis šuolis, tegyvuoja revizionizmas! Visa likusi Azija, žiūrint iš Pnompenio, dar labiau sugniuždyta: po akimirkos stimulo, kurį suteikė revoliucinių jėgų pergalė Indokinijoje, vėl įsižiebia ir pradeda blėsti Tailando, Malaizijos ir Birmos maoistiniai partizaniniai karai - *guéril-las*; nuo šiolei šalia Japonijos yra „mažieji drakonai“, galbūt kontingento smogiamosios grupės flangas, kuriuo visi žavisi ir kuriam pavydi (Singapūras, Taivanas, Pietų Korėja, Honkongas); klesti tiek jų ekonomika, tiek antikomunistinė politika, bet kuo toliau, tuo labiau jie piktnaudžiauja Vakarų globa. Pagaliau ką jie gali išmanyti apie Vakarų inteligentiją, kur galutinai žlugęs marksizmas azijiečius gali tik išvesti iš kelio. Ar tik nebus istorija bekeičianti kryptį?

Šiam lėtam susvyravimui keičiant kryptį gali būti du paaiškinimai: pritarimas ir santūrumas, dogmų peržiūrėjimas, rizika prarasti savo identitetą bei teisę egzistuoti; arba sugriežtinimas to, kas yra veiklos radikalizavimas, bėgimas į priekį link „teorizuoto“ šiaurės korėjiečio Juche hipervoliuntarizmo. Eurokomunizmas, kuris tada išgyveno savo spindėjimo fazę, ar Raudonosios brigados (Aldo Moro nužudytas 1978 m.): dvi istorinės aklavietės, dabar tai žinome, bet viena kruvina, kita ne. Viskas vyksta taip, tarsi buvę šeštojo dešimtmečio Prancūzijos studentai būtų supratę, kad, vos tik įgyvendinus visą jų utopiją, tuoj pat, nesvarbu, kokia būtų kaina, jie negalės neįklimpti į kompromisus su realiai egzistuojančia dabartimi. Jokio atokvėpio neturinčius žmones reikėjo arba priversti „viską pradėti nuo nulio“, arba nušluoti ir taip viską užbaigti. Kinų Didysis šuolis nedavė vaisių, kultūrinė revoliucija pralaimėjo? Todėl, kad buvo apsiribota pusinėmis priemonėmis, kad nebuvo nušluoti visi kontrrevoliucijos ramsčiai: kenksmingos įtakos ir nekontroliuojami miestai, besididžiuojantys savo žiniomis ir pretenduojantys patys galvoti intelektualai, pinigai ir elementarūs rinkos santykiai, kapitalizmo restauracijos pranašai ir „partijos viduje infiltravęsi išdavikai“. Šis siekimas labai greitai turėti skirtingą visuomenę, naują žmogų tegalėjo, nepaisant kambodžiečių nuolankumo, o gal ir dėl to

nuolankumo, galiausiai atsitrenkti į neįmanomą įveikti tikrovę. Ne-norėdamas to atsisakyti, režimas vis labiau ir labiau klimpo į kraujo klaną, kuris jam atrodė būtinas tam, kad išsilaikytų valdžioje. Kambodžos KP manėsi esanti šlovinga Lenino ir Mao pasekėja: argi istorija jos, kaip pirmtakės, neįtraukė į sąrašą tų grupių, kurios mark-sizmą-leninizmą suprato kaip licenciją bet kokiai prievartai: Peru *Šviečiantis kelias*, Eelam tamoul *Tigris* (Šri Lanka), Kurdistanio darbininkų partija ir t. t.?

Raudonųjų khmerų tragedija galbūt ir yra jų silpnumas. Žinoma, jis kuo rūpestingiausiai buvo slepiamas po triumfuojančiu plepumu. Bet iš esmės balandžio 17-oji turėjo dvi svarbiausias priežastis: ženklią Šiaurės Vietnamo karinę paramą ir Lon Nolo santvarkos bejėgiškumą (kurį dar labiau apsunkino amerikiečių politikos nenuoseklumas). Leninas, Mao ir, plačiau paėmus, Ho Chi Minhas praktiškai bus pasiekę pergalę tik savo pačių pastangomis, o ir jų priešininkai ne visi buvo vidutinybės. Jų partijos ir Ho Chi Minho bei Mao ginkluotosios pajėgos buvo formuojamos kantriai, lėtai ir jau buvo jėga dar iki atėjimo į valdžią. Kambodžoje taip nebuvo. Iki pat įpusėjus karui raudonieji khmerai liko visiškai priklausomi nuo Hanojaus ginkluotųjų pajėgų. Net 1975 m. minima 60 000 raudonųjų khmerų kovotojų (mažiau nei 1% šalies gyventojų), nugalėjusių 200 000 demoralizuotų respublikonų kareivių.

Armija silpna, partija silpna... Nėra jokio tikrai patikimo šaltinio, bet buvo minimi skaičiai nuo 4000 narių 1970 m. iki 14 000 - 1975 m.²⁶⁹: nuo didelės grupės iki mažos partijos. Šie skaičiai perša prielaidą, kad prityrusių kadryų iki santvarkos pabaigos buvo labai nedaug, tad juos sukrėtę valymai juo dramatiškesni. To pasekmės matyti iš deportuotųjų pasakojimų: vienam kompetentingam pareigūnui tenka daugybė pretenzingų ir žiaurių neišmanėlių. „Buve aukšti pareigūnai nieko neišmanė. Jie taikė ir aiškino revoliucinius

²⁶⁹ Timothy Carney, *The Organisation of Power*, žr. Jackson, *op. cit.*, p. 95.

principus kaip pakliuvo. Šis jų nekompetentingumas didino raudonųjų khmerų beprotybę²⁷⁰. Iš tikrųjų viskas vyksta taip, lyg santvarkos silpnumas, nors ir nepripažintas, ir iš jo išplaukiantis nesaugumo jausmas galėtų būti kompensuojama tik išaugusia prievarta; o prievarta žadina neapykantą, ir nuo to dar baisiau, ir t. t. Iš čia ta nesaugumo, netikrumo, visuotinio nepasitikėjimo rytdiena atmosfera, taip traumuojanti žmones. Ji atspindi izoliaciją, kurią jaučia viršūnės: jiems visur vaidenasi „pasislėpę išdavikai“. Taigi „visuomet gali padaryti klaidą, kai ką nors areštuoji, bet niekada nevalia apsiriki, kai jį paleidi“, - tvirtina raudonųjų khmerų posakis²⁷¹: savotiškas padaršinimas akloms represijoms. Pin Yathay gerai išnagrinėja veikiantį užburtą ratą: „Iš tikrųjų raudonieji khmerai, sušvelnindami represinį aparatą, bijojo susilaukti naujo pykčio protrūkio. Priešingai, įkyriai persekiojami minties apie galimą maištą, jie nusprendė mus priversti sumokėti už tą ramumą, už kurį jie mums priekaištavo. Tai buvo amžinos baimės karalystė. Mes bijojome jų persekiojimų. Jie bijojo liaudies sukilimo. Be to, jie bijojo savo kovos draugų, politinių bei ideologinių manevrų...“²⁷² Ar ši liaudies sukilimų baimė buvo pagrįsta? Apie tokius judėjimus daug žinių neišliko²⁷³, jie visi buvo lengvai užgniaužti, greitai ir... žiauriai. Bet pirma proga, kai, tarkim, vietos kadrus destabilizuodavo valymai, naujųjų vergų pyktis staigiai prasiverždavo, rizikuodamas sukelti dar didesnę siaubą.

Būta maištų iš nevilties ir kitokių, kuriuos paskatindavo kvaili gandai. Iš kuklesnio pasipriešinimo faktų galima paminėti tokius pokštus, kuriuos netikėtai naktį iškrėsdavo kokiam nors raudonųjų khmerų kareiviui, kai jį užkeldavo ir palikdavo tupėti aukštai ant sienos statybų aptvare²⁷⁴. Apskritai iš liudijimų susidaro įspūdis, kad buvo įsivyravęs laisvas tonas tarp jų ir kartu dirbančių naujųjų, abi

²⁷⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 308.

²⁷¹ Locard (1995), *min. užrašai*, p. 19.

²⁷² Pin Yathay, *op. cit.*, p. 288.

²⁷³ Geriausią sąrašą žr. Kiernan, *op. cit.*

²⁷⁴ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 227.

pusės lengvai susitardavo dėl smulkaus vagiliavimo ar nelegalių poilsio pertraukėlių ir mažai tebūta įskundimų: sekimas ir įskundinėjimas, kaip atrodo, nebuvo labai efektyvūs. Tas patvirtina visišką prarają tarp vadovaujančio personalo ir „75-ųjų“. Išėitis, kurią manėsi suradę pirmieji, - karinės atmosferos palaikymas, vėliau - griebimasis paties karo, kitur pasiteisinęs metodus. Kai kurie posakiai išties taiklūs: „Viena ranka laiko kauptuką, kita - muša priešą“²⁷⁵ arba „Be vandens neišauginsi ryžių, be ryžių - nepakariausi“²⁷⁶. Raudonieji khmerai nė patys nesitikėjo, kad tie žodžiai taip pasitvirtins: ryžių čia visada trūko, o karą - jie pralaimėjo.

Genocidas?

Reikia ryžtis apibrėžti raudonųjų khmerų nusikaltimus. Tai mokslinis tikslas: surasti Kambodžai vietą tarp kitų šio amžiaus baisenybių ir įrašyti ją į dramą komunizmo istorijos puslapį. Tai ir teisinė būtinybė: nemaža Kambodžos komunistų partijos atsakingų pareigūnų tebėra gyvi ir darbingo amžiaus. Ar reikia susitaikyti su tuo, kad jie nebeatsako už savo veiksmus? Jei ne, pagal kokius pagrindinius kaltinimo punktus juos teisti?²⁷⁷

Kad Pol Potas ir jo bendrininkai susitėpę karo nusikaltimais - tai akivaizdu: su respublikos armijos belaisviais buvo sistemingai žiauriai elgiamasi ir dažnai jie patirdavo egzekucijas; tie, kurie 1975 m. balandį pasidavė į nelaisvę, buvo negailestingai persekiojami. Ne lengvesnis klausimas - nusikaltimas prieš žmoniją: ištisos socialinės grupės, traktuojamos kaip nevertos egzistuoti, patyrė represijas ir buvo masiškai naikinamos; už menkiausią, tikrą ar tariamą, politinių pažiūrų skirtumą buvo privaloma teisti mirties bausme. Na, o didžiausi keblumai glūdi pateikiant kaltinimą genocidu. Žiūrint į šį kal-

²⁷⁵ Locard (1995), min. užrašai, p. 19.

²⁷⁶ Kiernan, op. cit., p. 247.

²⁷⁷ Iš to išplaukiančioje diskusijoje dalinai remiuosi Craigu Etchesonu, *Genocide: By the Laws, not by Emotion, PPP*, 1995 m. rugpjūčio 11 d., p. 20.

tinimą paraidžiui, grės pavojus įsivelti į šiek tiek absurdišką diskusiją: genocidas taikomas tik nacionalinėms, etninėms, rasinėms ir religinėms grupėms, o khmerai *globaliai* negalėjo būti traktuojami kaip masinio naikinimo taikinys, nes visas dėmesys nukrypo į etnines mažumas ir, progai pasitaikius, į budistų dvasininkiją. Taigi net ir skaičiuojant visus khmerus jie tesudarytų mažesnę dalį aukų; negana to, kaip jau matėme, rizikinga teigti, kad raudonieji khmerai specialiai engė mažumas, išskyrus vietnamiečius po 1977 m., bet iki šio laikotarpio jų išliko visai nedaug; patys chamai buvo ypač persekiojami, nes jų išpažįstamas islamo tikėjimas sudarė pasipriešinimo ramstį. Keletas autorių bandė išspręsti šią problemą įvesdami sąvoką *politicidas*²⁷⁸ - genocidas politiniu pagrindu (galima būtų vartoti ir terminą *sociocidas*: genocidas socialiniu pagrindu). Tai prilygtų atsitraukimui šiek tiek atgal, kad galėtum geriau išsokti į viršų: ar tas pat kaip ir genocidas? Jeigu yra taip, kaip manosi suprantą šie autoriai, tai kam tuomet maišyti pėdas, jei neišlieka tam specialiai skirtas terminas? Prisiminsime, kad išankstinėse Jungtinių Tautų diskusijose, skirtose Genocido konvencijai priimti, vienintelė SSRS dėl per daug akivaizdžių priežasčių nesutiko įtraukti į nusikaltimų sąrašą *politinės* grupės. Bet ypač terminas *rasinis* (į kurį, pabrėžkime, neįeina nei etniškumas, nei nacija) turėtų padėti rasti išeitį: rasė, pažinimo progreso išardyta fantasmagorija, egzistuoja tik to, kas siekia ją apibrėžti, akyse; tikrovėje yra lygiai tiek pat žydų rasės, kiek ir buržuazijos rasės. Taigi raudonieji khmerai, beje, kaip ir kinų komunistai, tam tikras socialines grupes apskritai laiko iš prigimties nusikaltėliais; maža to, šis „nusikaltimas“ įgytų (socialinių) požymių paveldimumo forma pereina sutuoktiniams ir palikuonims: tai primena Lysenką. Taigi turime teisę kalbėti apie šių socialinių grupių *surasinimą*: už jų fizinį sunaikinimą, kuris Kambodžoje nuėjo labai toli ir labai jau išmanant reikalą, galima apkaltinti genocidu. Čia V Phandara pasiremia vieno raudonojo khmero darbininko žodžiais,

²⁷⁸ Barbara Harff and Ted Robert Gurr, *Towards an Empirical Definition of Génocides and Politicides*, *International Studies Quarterly*, Nr. 32, 1988.

pasakytais apie „balandžio 17-uosius“: „Taip vadinami miestiečiai, palikę išdaviko Lon Nolo santvarką. Tarp jų daug išdavikų. Komunistų partija parodė budrumo nemažą jų dalį išnaikindama. Tie, kurie dar gyvena, dirba kaime. Jie jau nebeturi jėgų stoti prieš mus“²⁷⁹.

Milijonams šiandieninių kambodžiečių „Pol Poto eros“ lūžis paliko neišgydomą, išdegintą žaizdą. 1979 m. 42% vaikų tapo našlaičiais, trigubai daugiau tų, kurie neteko tėvo, o ne motinos; 7% - prarado abu tėvus. 1992 m. paauglių padėtis pati dramatiškiausia: 64% buvo našlaičiai²⁸⁰. Rimčiausi socialiniai skauduliai, kuriuos dar ir šiandien jaučia Kambodžos visuomenė - išskirtiniu Rytų Azijos lygmeniu - plaukia iš šių priežasčių: masinis ir dažnai labai žiaurus nusikalstamumas (visur šaunamieji ginklai), paplitusi korupcija, nepagarba ir solidarumo stoka, bendro intereso ir jokios prasmės nebuvimas visais lygmenimis. Šimtai tūkstančių pabėgusiųjų į užsienį (vien tik į JAV - 150 tūkst.) ir toliau kenčia dėl viso to, ką išgyveno: sapnuose grįžtantys košmarai, tarp kilusiųjų iš Indokinijos - pats didžiausias nervinių depresijų procentas; nepakeliamai sunki moterų vienatvė - atvykusių į užsienį moterų skaičius gerokai viršija nužudytų jų kartos vyrų skaičių²⁸¹. Ir vis dėlto Kambodžos visuomenės energija neišsekė: kai 1985 m. buvo galutinai atsisakyta kaimo kolektyvizacijos, padidėjo gamyba, beveik tuoj pat neliko maisto produktų stygiaus²⁸².

Svarstant atsakomybę už raudonųjų khmerų diktatūrą, šią pačių juodžiausių komunizmo klystkelių laboratoriją, kambodžiečiai, kurių didžiausias noras grįžti prie normalaus gyvenimo mums suprantamas, neturi vieni sielvartauti dėl to, kaip atsikratyti sunkios ir šurprios praeities naštos. Visi žmonės, kurie taip dažnai ir taip ilgai nuolaidžiavo budeliams, privalo kaltę už šią tragediją prisiimti ir sau.

²⁷⁹ Y Phandara, *op. cit.*, p. 72-73.

²⁸⁰ Sliwinskio skaičiavimais, *op. cit.*, p. 128.

²⁸¹ Welaratna, *op. cit.*, p. 254-258.

²⁸² Sliwinski, *op. cit.*, p. 153.